

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

CS BAKI 2009 ile tarandı

№ 1

+

«AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ»
ELMİ-METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 1 (219). Yanvar - Mart 2009-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

SƏRƏNCAMLAR

Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı.....	2
Mehdi Hüseynin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı	3
B.M.Vahabzadənin xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı	4

XRONİKA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyində	5
--	---

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

E.Quliyeva – Q.Bürhanəddinin “Divan”ında şəxs əvəzlilikləri	8
Ə.Qədimov – “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Türkiyə	11
H.Nəsibova – Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında uşaq dünyası	17
S.Mərdanova – Rəsul Rzanın “Qızılgül olmaydı” poemasında lirik ricətlər	26
T.Əliyeva – Toponomik vahidlərdə yaşayan sabit və dəyişkən etnonimlər	30

**ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ**

S.Hüseynoğlu – Bədii əsərlərin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi	33
O.Abbasov – Ədəbiyyatımızın öyrədilməsində milli dəyərlərlə tanışlıq üzrə iş	45
T.Xudaverdiyeva – Cəfər Cabbarlının tərcümeyi-halını keçərkən	48
İ.Ağayeva – Omonim şəkilçilərin tədrisi	53
E.Ağayev – Şagirdlərə vurğulu hecanı fərqləndirə bilməyin öyrədilməsi	56
Təlim rus dilində olan məktəblərin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dilindən program materiallarının planlaşdırılması	60

ƏDƏBİ MÜHİT

R.Məhərrəmov – Bəxtiyar Vahabzadə ədəbiyyatı	67
Kəramət – Anar. Görünən və görünməyən tərəfləriylə	70
O.Rza – Poeziya	76

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə	77
Xarici ölkələrdə.....	78
Yeni nəşrlər	79

* * *

Xəbərləri hazırladı **Lalə Əhmədova**.

 CamScanner ile tarandı

Sərəncamlar

Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı

2009-cu ilin fevral ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140 ili tamam olur.

Qüdrətli qələm ustası Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin irsi bədii-estetik düşüncə tariximizin parlaq səhifələrindəndir. Ədibin yüz il əvvəl yaratdığı "Ölülər", milli vəhdət ideyasının çərçivəsinə çevrilmiş "Anamın kitabı", eləcə də digər dramaturji, nəsr və publisist əsərləri Azərbaycanın çoxəsrlik söz xəzinəsinin qiymətli incilərini təşkil edir. Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü, redaktorluğu və nəşirliyi ilə çap olunan "Molla Nəsrəddin" jurnalı ölkənin ədəbi-publisistik həyatında müstəsna rol oynamış, milli məfkurənin formalaşmasına öz layiqli töhfəsini vermişdir. Klassik Azərbaycan və dünya bədii fikri ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnən sənətkarın milli oyanışa səsləyən yaradıcılığı həm Qafqaz xalqlarının, həm də bir sıra Şərqi ölkələrinin ədəbiyyatlarına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycan mədəni və ictimai fikrinin inkişafı yolunda mühüm xidmətlər göstərmiş Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinin respublikada layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə birlikdə Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

3. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 6 fevral 2009-cu il.

Mehdi Hüseynin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı

2009-cu ilin mart ayında görkəmli ədib, Azərbaycanın xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin (Mehdi Əli oğlu Hüseynovun) anadan olmasının 100 ili tamam olur.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında istedadlı nasir, dramaturq və tənqidçi Mehdi Hüseynin özünəməxsus yeri vardır. O, tarixi və müasir mövzulu bədii əsərlərin bir çox dəyərli nümunələrini meydana gətirməklə yanaşı, peşəkar ədəbiyyatşünas kimi sənətkarlıq və yaradıcılığın nəzəri məsələlərinə dair aktual mülahizələri ilə ədəbi prosesə istiqamət vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı sahəsində təqdirəlayiq xidmətlər göstərmiş yazıçı Mehdi Hüseynin 100 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

3. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 6 fevral 2009-cu il.

B.M.Vahabzadənin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi xalq şairi Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadənin xatirəsinə əbədiləşdirmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti Bakı şəhərində küçələrdən birinə Bəxtiyar Vahabzadənin adının verilməsini və Bəxtiyar Vahabzadənin yaşadığı binaya (İstiqlaliyyət küçəsi, 9) xatirə lövhəsinin vurulmasını təmin etsin.

2. Şəki Şəhər İcra Hakimiyyəti Şəki şəhərində küçələrdən birinə Bəxtiyar Vahabzadənin adının verilməsini və Şəki şəhərində Bəxtiyar Vahabzadənin büstünün ucaldılmasını təmin etsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

3.1. təhsil sistemində filologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün Bəxtiyar Vahabzadə adına təqaüdün təsis edilməsini təmin etsin;

3.2. Şəki şəhərinin orta məktəblərindən birinə Bəxtiyar Vahabzadənin adının verilməsini təmin etsin;

3.3. bu Sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 19 fevral 2009-cu il.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Yanvarın 10-da Təhsil Nazirliyində növbəti kollegiya iclası keçirilmişdir. İclasda kollegiya üzvləri ilə yanaşı, Milli Məclis sədrinin birinci müavini Ziyafət Əsgərov, Nazirlər Kabinetinin elm, mədəniyyət, təhsil və sosial problemlər şöbəsi müdirinin müavini Qurban Əmirov, millət vəkilləri, ali məktəblərin rektorları, Təhsil Nazirliyinin struktur bölmə rəhbərləri, orta ixtisas təhsili müəssisələrinin, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin, bir sıra rayon və şəhər təhsil şöbələrinin rəhbər işçiləri, məktəb direktorları, KİV nümayəndələri iştirak etmişlər.

Təhsil naziri, kollegiyanın sədri Misir Mərdanov iclasda 2008-ci ildə təhsil sahəsində görülmüş işlər və 2009-cu ildə qarşıda duran vəzifələr barədə geniş məruzə-təqdimatla çıxış etmiş, müzakirələr olmuşdur.

Yanvarın 27-də Təhsil Nazirliyində Türkiyənin milli təhsil nazirinin müavini Sadettin Sabazın başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilmişdir. Təhsil naziri Misir Mərdanov görüşdə dost ölkədən gəlmiş nümayəndə heyətinə Azərbaycanın təhsil sistemi haqqında məlumat verərək son illər bu sahədə uğurla həyata keçirilən islahatlardan, əldə olunan nailiyyətlərdən və mövcud problemlərdən söz açmışdır.

Fevralın 3-də təhsil naziri Misir Mərdanov Koreya Politeknik Universitetinin prezidenti Jun Yeonq Choinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Görüşdə Azərbaycanla Koreya arasındakı əlaqələrin inkişafından söz açan nazir bu əməkdaşlığın hər iki ölkə prezidentlərinin qarşılıqlı sərəflərindən sonra daha da genişləndiyini qeyd etmiş, dövlətimizin başçısının Koreya ilə əlaqələrin yaradılmasına böyük önəm verdiyini bildirmişdir. Nazir həmçinin azərbaycanlı gənclərin Koreyada təhsili məsələsinə toxunmuş və bu sahədə görülən işlərdən danışmışdır. Sonra Misir Mərdanov Dünya Bankı ilə imzalanmış Kredit Sazişi çərçivəsində ali təhsil sahəsi üzrə aparılacaq islahatlar barədə qonaqlara məlumat vermişdir. Görüşdə tərəflər layihə sənədinin daha da təkmilləşdirilməsini və bununla bağlı yenidən görüşərək müzakirə aparmağın vacibliyini qeyd etmişlər.

Fevralın 17-də Təhsil Nazirliyində istedadlı gənc idmançıları, məşqçi-müəllimləri aşkar etmək və rəğbətləndirmək məqsədilə ayrı-ayrı nominasiyalar üzrə keçirilmiş respublika müsabiqələri qaliblərinin mükafatlandırılması mərasimi keçirilmişdir. Nazirliyin məsul işçilərinin, müvafiq şöbə və struktur bölmə rəhbərlərinin, millət vəkillərinin, müsabiqə qaliblərinin, bir sıra uşaq idman məktəbi və KİV nümayəndələrinin iştirak etdikləri mərasimi açan təhsil naziri Misir Mərdanov iştirakçıları salamlamış,

onlara keçirilən müsabiqə haqqında geniş məlumat vermişdir. Sonra nazir müxtəlif nominasiyalar üzrə VI respublika müsabiqəsinin qaliblərini mərasim iştirakçılarına təqdim etmişdir.

Fevralın 25-də Təhsil Nazirliyində "Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)" çərçivəsində yaradılan Əlaqələndirmə Şurasının ilk iclası keçirilmişdir. İclasda təhsil naziri Misir Mərdanov, nazir müavini İsgəndər İsgəndərov, İqtisadi İnkişaf, Mədəniyyət və Turizm, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi, Gənclər və İdman, Sənaye və Energetika, Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin əməkdaşları, Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatı Milli Konfederasiyasının və Qeyri-hökumət Təşkilatı Forumunun nümayəndələri və paytaxtın bir sıra texniki peşə təhsili müəssisələrinin direktorları iştirak etmişlər. Tədbiri təhsil naziri Misir Mərdanov giriş sözü ilə açaraq son illər təhsilin bütün sahələrində, o cümlədən texniki peşə təhsili pilləsində də müəyyən addımların atıldığını, yeniliklərin əldə edildiyini diqqətə çatdırmışdır. Sonra nazir "Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)"nin yerinə yetirilməsi vəziyyəti barədə məruzə-təqdimatla çıxış etmək üçün sözü Təhsil Nazirliyi texniki peşə təhsili şöbəsinin müdiri Namiq Məhəmmədova vermişdir. Məruzə-təqdimat başa çatdıqdan sonra iştirakçılar tərəfindən müzakirə edilmişdir.

Fevralın 28-də Təhsil Nazirliyində Bakı, Sumqayıt şəhərləri, Abşeron və Qobustan rayonlarının ümumtəhsil məktəblərində orta təhsil kursu üzrə keçiriləcək yoxlama imtahanı ilə bağlı müşavirə olmuşdur. Müşavirədə təhsil naziri Misir Mərdanov yoxlama imtahanının təşkili ilə əlaqədar məsələlər haqqında ətraflı danışaraq təhsil işçilərinə təlimati göstəriş və məsləhətlərini vermiş, imtahanın müvafiq təlimata uyğun aparılması, bütün tələblərə ciddi riayət olunmasının təmin edilməsi üçün bu işə çox böyük məsuliyyətlə yanaşmağın vacibliyini bildirmişdir. Tətbiq olunacaq yeniliklərdən söz açan Misir Mərdanov yoxlama imtahanında hər mərkəzə iki imtahan rəhbərinin təyin edildiyini və imtahan mərkəzi kimi seçilmiş məktəbin direktorunun həmin prosesdə iştirak etməyəcəyini diqqətə çatdırmışdır. O, bu qərarın baş verə biləcək neqativ halların qarşısının alınması və əsassız söz-söhbətin yaranmaması məqsədilə verildiyini bildirmişdir. Sonda təhsil naziri yoxlama imtahanında yüksək nəticələrin alınacağına ümid etdiyini vurğulamış və bu işdə hamıya uğurlar arzulamışdır.

Martın 4-də təhsil naziri Misir Mərdanov Bakının ümumtəhsil məktəblərinin direktorları ilə müşavirə keçirmişdir. Müşavirədə orta məktəb kursu üzrə martın 1-də aparılmış yoxlama imtahanlarının nəticələri ilə bağlı məsələ müzakirə edilmişdir. Orada direktorlara müvafiq tapşırıqlar verilmişdir.

6

Martın 5-də təhsil naziri Misir Mərdanov Gürcüstan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət naziri Yulon Qaqoşidzeni qəbul etmişdir. Görüşdə qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Tədbirdə Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının fəvqəladə və səlahiyyətli səfirləri Namiq Əliyev və Nikoloz Natbiladze də iştirak etmişlər.

Martın 7-də təhsil naziri Misir Mərdanov Avropa İttifaqının Təhsil və Mədəniyyət üzrə Baş Direktorluğunun TEMPUS üzrə nümayəndəsi xanım Helen Skikos və Azərbaycanda Milli TEMPUS ofisinin rəhbəri Pərviz Bağirovla görüşmüşdür. Görüşdə gələcək əməkdaşlıq, Təhsil Nazirliyinin TEMPUS proqramının layihələrində birbaşa iştirakı, müvafiq işçi qrupunun səmərəli fəaliyyət göstərməsi, Avropa İttifaqı ekspertlərinin iştirakı ilə "dəyirmi masa" keçirilməsi və digər məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Martın 10-da təhsil naziri Misir Mərdanovun iştirakı ilə kurikulumların tətbiq edildiyi ibtidai siniflərdə işləyən müəllimlərin nazəri, eləcə də praktik cəhətdən hazırlıq səviyyələrinin artırılması ilə bağlı məsələyə həsr olunan iclas keçirilmişdir. Tədbirdə təhsil nazirinin müavirləri, müvafiq şöbə və struktur bölmələrinin rəhbərləri, Təhsil Problemləri İnstitutunun məsul əməkdaşları, alim və mütəxəssislər, paytaxtın bir sıra məktəblərinin direktorları, ibtidai sinif müəllimləri iştirak etmişlər.

Martın 11-də Sumqayıtda Təhsil Nazirliyinin səyyar kollegiya iclası keçirilmişdir. Kollegiya üzvləri ilə yanaşı Təhsil Nazirliyinin struktur-bölmə rəhbərlərinin, rayon təhsil şöbələri müdirlərinin, Bakı və Sumqayıtın məktəb direktorlarının iştirak etdikləri geniş iclasda "Sumqayıt Şəhər Təhsil Şöbəsi tərəfindən təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında davamlı inkişafın təmin edilməsi" mövzusunda məsələ müzakirə olunmuşdur. Kollegiya iclasını açan təhsil naziri Misir Mərdanov son illər Sumqayıtda bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə xeyli müsbət işlərin görüldüyünü, ciddi uğurların qazandığını, təhsilin bütün parametrləri üzrə Sumqayıtın göstəricilərinin respublika üzrə orta göstəricilərdən yüksək olduğunu, şəhər təhsil şöbəsində hər bir məktəb, müəllim və şagird haqqında məlumat bazasının yaradıldığını, təhsilin səmərəli idarə olunması sahəsində faydalı təcrübənin toplandığını bildirmiş və səyyar kollegiyanın həmin təcrübənin öyrənilib yayılması üçün keçirildiyini diqqətə çatdırmışdır. İclasda Sumqayıt Şəhər Təhsil Şöbəsinin müdiri Vidadi Bağirov geniş məruzə etmiş, çıxışlar olmuş və qərar qəbul edilmişdir.

7

QAZI BÜRHANƏDDİNİN "DİVAN"INDA ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Esmira QULİYEVA,
filologiya elmləri namizədi

Qazi Bürhanəddin əsrimizin XIV yüzilliyində yazıb-yaradan görkəmli şairlərdən biri olmuşdur. Onun məşhur "Divan"ı "Kitabi-Dədə Qorqud"dan sonra xalqımızın ikinci möhtəşəm abidəsi sayılır. Bu abidə həm ədəbiyyatımızın, həm dilimizin, həm də digər elm sahələrinin izaha ehtiyacı olan bir çox məsələlərini aydınlaşdırmaq üçün dəyərli faktlar verir. Məlum olduğu kimi, qədim yazılı abidələrimizin, eləcə də klassik şairlərimizin ədəbi irsini tədqiq etmək, onların dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək dilçiliyimiz üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan Q.Bürhanəddin "Divan"ında ("Azərbaycən", 1988) işlənən əvəzliliklərin tədqiqi də çox faydalıdır.

Apardığımız araşdırmalardan aydın olur ki, şairin "Divan"ında əvəzliliklərin bütün məna növləri işlənir və bunlar sıra səciyyəvi cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin kiçik bir məqalədə bunların hamısını əhatə etmək mümkün olmadığından burada ancaq şəxs əvəzliliklərindən danışılır, bunların ədəbi dillə oxşar və ondan fərqli cəhətləri açıqlanır, yeri gəldikcə bunlar başqa yazılı abidələrimizlə, həmçinin dialekt və şivələrimizlə müqayisə edilir.

Əvvəlcədən qeyd etmək istərdik ki, ədəbi dildə olduğu kimi, Q.Bürhanəddinin "Divan"ında da şəxs əvəzlilikləri çox geniş şəkildə işlənir. Lakin bunların bəziləri (məsələn: mən, sən, o) həm formasına, həm də hallanmasına görə bugünkü ədəbi dilimizdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Həm də şairin ədəbi irsi lirik şeirlərdən ibarət olduğu üçün burada ikinci və üçüncü şəxsin cəmini bildirən siz və onlar şəxs əvəzlilikləri az işlənir.

"Divan"ın dili üzərində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, ədəbi dilimizdə birinci şəxsin təkini bildirən mən əvəzliyi burada bən formasında işlənir və böyük üstünlük təşkil edir. Bu haqda müəyyən təsəvvürə malik olmaq üçün misallara müraciət edək: Əgər divanə oldum bən onun əqlinə nə nöqsan (s.20). Bən dəxi həm sayıləm səndən irax (s.507). Bən kəndü canıma yalunuz kəm görürəm (s.611). Getmişəm bən öz-özümədən aparun yarə bəni (s.569). Bəndəsin sən, bəndəyim bən tapuna (s.91). Biz bən formasına aid misalların sayını artırmağa bilərdik, ancaq buna lüzum yoxdur. Mən formasının işlənməsinə gəldikdə isə qeyd etmək istəyirik ki, buna şairin ancaq tuyuqlarında rast gəldik ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: Mən anı tartınmayam yarar isə (s.636). Mən anı cəfasıyçün yüzləmədim. Ol məni eşcin için bingəz yüzlər (s.633). tırıxax qarşunuza mən dilərmən (s.637).

Misallardan göründüyü kimi, I şəxsin təkini bildirmək üçün abidədə daha çox bən, qismən də mən forması paralel işlənmişdir. Ədəbi dillə müqayisə və b-c-m əvəzlənməsinə əsasən ilk baxışda elə düşünmək olar ki, bən formasındakı b və m səsi ilə əvəzlənmişdir. Lakin məsələyə bu cür yanaşmaq təhrifə, düzgün olmayan nəticəyə gətirib çıxarardı. Çünki əvəzliliklər üzərində dəyərli tədqiqat aparan bir çox alimlərin göstərdiyi kimi, həmin formanın hər ikisi qədim türk dillərində paralel şəkildə işlənmişdir.

H.Mirzəzadə yazır ki, Azərbaycan dili tarixinin qədim və orta dövrlərində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində şəxs əvəzliyinin birinci şəxs şəklində bən forması da işlənmişdir. Şəxs əvəzliyində bir müddət bu ikiliyin (həm mən, həm də bən formasının işlənməsi – E.Q) olmasına baxmayaraq mən şəkli danışıq şəklində olduğu üçün sonralar yazıda da həmin formada (mən formasında) sabitləşmişdir (Bax: H.Mirzəzadə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası". Bakı, 1990. s.104). Mən əvəzliyinin bən forması M.İslamovun yazdığına görə dialekt və şivələrimizdə çox məhdud şəkildə özünü göstərir (Bax: "Türk dillərində əvəzliliklər". Bakı, 1986. s.10).

Şəxs əvəzliyinin birinci şəxs təkini bildirən bən forması "Kitabi-Dədə Qorqud"da, Həsənoğlu, Nəsimi və Füzulinin əsərlərində də müşahidə olunur.

Şəxs əvəzliliklərinin bin və sin formalarında işlənməsidir. Lakin bunlara ismin adlıq halında deyil, təsirlik, çıxışlıq, qismən də yiyəlik hallarında rast gəlmək olur: məs. De gözlərinə aparalar bəni bindən, Necə ki, bəndə olam, görməzəm səni sindən (s.533). Bini özindən ayru görübən cəfa qılır (s.543). Ol bindən ayrı lursa, canum təndən ayrıılır (s.551). Ol dilər gizləyə bindən gündüzünü (s.129). Ağızundur, nigara söylə yaqut, Ki binüm könlümə ol nigündür (s.586). Sini məgər ki, bula izün ilə dəli könlül (s.51). Mən/bən və sən şəxs əvəzliliklərinin bin və sin formasında işlənməsini, bircə, əi əvəzlənməsi kimi deyil, qırpaq tipli türk dillərinin təsiri hesab etmək olar. Bu xüsusiyyətə Kişvərinin "Divan"ında müasir tatar (min<sən) dillərində də rast gəlinir.

Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında III şəxsin təkini bildirən ol (<o) şəxs əvəzliyindən başqa hər üç şəxsin cəmi ədəbi dildə olduğu kimi işlənir. Bu əvəzliliklərdə müşahidə edilən fərqli cəhət yalnız onların hallanmasında özünü göstərir. Lakin ol əvəzliyi digər əvəzliliklərin hallanmasından bir qədər fərqlənir. Belə ki, ol əvəzliyi hallanarkən I səsini itirir, o saiti a saitinə keçir, əvəzliliklə hal şəkilçisi arasında bitişdirici n samiti işlənir: məs.: anun, ana, anı, anda, andan. Anun için eylədi cədvəli pərgar (s.18). Anun için ana idrar isdərəm (s.23). Mən anı cəfasıyçün yüzləməliyəm (s.633). Ağızun nöqtəyi-mövhumun yarun anda güman (s.418). Nə mimac, nə sini gösdər andan (s.31). Andan axan seyl əgər uğrarsa taşə (s.50).

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında diqqəti cəlb edən maraqlı cəhət daha çox ismin yiyəlik və yönlük hallarında müşahidə olunur. Belə ki, "Divan"da bütün şəxs əvəzlilikləri üçüncü şəxsin təkini istisna etməklə ədəbi dildən fərqli olaraq birvariantlı –üm (I şəxs tək və cəmdə), –ün (II şəxs tək və cəmdə) hal şəkilçisini qəbul edib işlənir; məs: bənüm, bizüm, sənün, sizün. Qanı bənüm ilə sənün əhdi-vəfaların? (s.581). Sənünəm, sənünəm, sənünəm, bənüm ol

(s.401). Sənün ilə bizüm ortamızda raz ola görək (s.537). Sizün qançarı vardı immunuz (s.95). Yar bizüm ola, sanki olur cahən bizüm (s.39).

Yiyəlik halda dodaqlanan saitli -üm, -ün şəkilçilərinin işlənməsi Azərbaycan dilinin şərq, qismən də şimal qrupu şivələrində də müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət daha çox Bakı, Quba və Dərbənd dialektlərində özünü göstərir: Sənün işün olmasın, özdəri biləllər. Sizün üvləri tikəndə ular kərpic kəsdilər (Quba). Mənüm xalamun arxaci çux qirincdi. Bizüm qunşilər küçüb burdan (Dərbənd) /M.İslamov. "Türk dillərində əvəzliliklər". S.28/.

Şəxs əvəzlilərinin I və II şəxs təkii yiyəlik halda işlənrəkən ədəbi dildən fərqlənən başqa bir xüsusiyyətə də rast gəlinir. Belə ki, həmin əvəzliliklər yiyəlik halda işləndikdə hal şəkilçisindəki samit düşür, yiyəlik hal ancaq -i, -ü şəkilçiləri ilə ifadə olunur: Şimdi gəl ortaya uş bən sənü, sən bən olalum (s.407). Bu dünyada bənümsən, sənü ol dünyada sənün bən (s.20).

Yiyəlik halda işlənen şəxs əvəzliliklərində hal şəkilçisindəki -m, -p səslərinin düşməsi və yiyəlik halın -i, -ü şəkilçiləri ilə ifadə olunması Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində və Qabasaran, qismən də Zaqatala-Qax şivələrində müşahidə edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunları ancaq mətn daxilində müəyyənləşdirmək mümkün olur, əks təqdirdə onlar formal cəhətdən təsirlik hala oxşadığı üçün hər iki hal bir-biri ilə qarışdırıla bilər: məs.: məni/mənü, sənü/sənü, bizi/büzü, sizi/süzü. Mənü bağı həmi ru babadu. Bir qulluğum uladı məni. Büzü aralarda ala quyuna qışbənd diyədik. Süzü malları həmi sir-sir uladı (Dərbənd). Meni yuxuni kim açar? Uni quyın meşədədü (Tabasaran). Seni yol habıdı. Meni balalar gediplər (Qax). Şəxs əvəzlilərinin yiyəlik halda -i şəkilçisi ilə işlənməsi tipli türk dillərinə xas olan kumuk və qaraçay-balkar dillərində də müşahidə olunur: meni, seni.

Şəxs əvəzlilərinin hallanmasında müşahidə edilən maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də yönlük halda özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, ədəbi dildə qalın saitli sözlərdən sonra -a, incə saitlə bitən sözlərdən sonra -ə şəkilçisi işlənilir. Lakin "Divan"da I-II şəxs əvəzlilərinin yönlük halda mənə, sənə forması ilə yanaşı, hana, sana formaları da geniş şəkildə müşahidə edilir, məs.: Cəfa atma binibən hana ulaşma, bəgim (s.62). Ol hana vəslün nəçün qıldı acəb pəs haram (s.103). Bənəm sərxoş-əslı ayılmax hana yoxdur (s.376). Bazarumı görm edəm zarlığ ilə sana (s.27). Bu sözü dedüm sana inanmazsan (s.631). Əhmədəm kim ki hana sana yaman (s.506).

I-II şəxsin təkini bildirən mən, sən əvəzlilərinin yönlük halda mana, sana şəkildə işlənməsi Azərbaycan dili dialekt və şivələrində ən geniş yayılmış formaldan biridir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyətə "Kitabi-Dədə Qorqud"da (Allah təala) sana bir oğul vermiş dedilər (s.43). Sənin də içində bir odan varsa degil mana. (s.26) və Nəsimidə də Qılmayam səsde sana, div ilə şeytan demişəm. S.128; Sənsiz görəkməz künfəkan, ey surəti-rəhman mana (s.279) rast gəlinir.

"Divan"ın dilində bir neçə yerdə biz əvəzliyinin yönlük halda bizgə formasında işlənməsinə də təsadüf edilir: Tutmağıl bizgə, ey can, sən dəq dəxi (s.616). Səadət yənə bizgə eyvan olsun (s.636).

«MOLLA NƏSRƏDDİN» JURNALI VƏ TÜRKİYƏ

Əsgər QƏDİMOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının
müdiri, filologiya elmləri doktoru

XX əsrin əvvəllərində mətbuat aləminə gələn «Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycan satirik mətbuatının əsasını qoymuş, cəhalət və mövhumata qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının oyanışı və öz milli varlıqlarını dərk etmələri yolunda yorulmadan çalışmışdır. Jurnal dünyada baş verən siyasi hadisələrə də müdaxilə edir, öz səhifələrində siyasi problemlərlə bağlı satirik yazılar dərc edirdi. Xüsusilə qonşu İran və qardaş Türkiyənin siyasi həyatında baş verən hadisələr «Molla Nəsrəddin»i daha çox maraqlandırır. Şərq ölkələrinə düşmən münasibət bəsləyən və hər addımda Şərqə qarşı düşmənçilik mövqeyində dayanan İngiltərə, Amerika, Fransa, Almaniya, Avstriya, İtaliya, Yaponiya və başqa imperialist dövlətlərin törətdikləri qəsbkarlıq müharibələri «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrində öz tənqidini tapırdı. Jurnal Şərqə bağlı siyasi hadisələri öz səhifələrində satirik karikaturalar vasitəsi ilə də işıqlandırır, onların satirik tənqidini verirdi. Bu məsələlər jurnalın daha çox 1908-ci il saylarında verilmişdir. 1908-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalı Avropanın, xüsusilə də İngiltərə, Almaniya və Fransanın dünyanı yenidən bölüşdürmək üçün qəsbkarlıq müharibələrinə hazırlaşması siyasətlərini ardıcıl olaraq öz səhifələrində ifşa edirdi. Avropanın bu mürtəce siyasətini ifşa etmək məqsədilə jurnal öz səhifələrində «Avropa və Osmanlı» adlı bir karikatura dərc etmişdir. Bu karikaturada dörd mənzərə diqqəti cəlb edir. **Birinci** mənzərədə İblis şəkildə çəkilmiş avropalı təsvir olunur. Bu avropalı osmanlıya deyir ki, «gəl yuxulayaq». **İkinci** mənzərədə təsvir olunur ki, osmanlı yuxulamışdır və bundan istifadə edən iblis qiyafəli avropalı osmanlının başındakı fəsinə götürür. **Üçüncü** təsvirdə osmanlı ayılır və artıq anlayır ki, başının papağını avropalı götürüb. **Dördüncü** təsvirdə osmanlı papağını götürdüyü üçün avropalıya göz ağardırsa da, avropalı heç bir şey olmamış kimi yənə də özünü yuxuluğa vurur. Bu, Avropanın osmanlıya olan iblisvari siyasətinin satirik təsviri idi.

Jurnalın I-ci sayında verilmiş «İslam hökumətləri» adlı bir karikatura da Avropanın Şərq siyasətini anlamaq üçün daha əhəmiyyətlidir. Bu karikaturada təsvir olunur ki, təlatümlü bir dəryada islam hökumətlərinin gəmiləri batırlar. İranın qayığının yarısı batıb, yarısı suyun üzündədir. Lakin bu yarıbatmış qayıqda iki molla bir-biri ilə çomaqla vuruşur. Misirin qayığı isə parçalanıb, suda təkə bayrağı görünür. Osmanlının isə iki gəmisinin dor ağacı əyilmişdir. Hindistanın

beşiyi dalğaların içində yırgalanır. Əfqanıstanın qayığını «Kitay» naqqasının ağzı ilə Yaponiya udmaq istəyir. Ərəblər suya bata-bata birini qırırlar. Yuxarıda isə ingilis hərbi gəmisinin üzərində dayanan qəsbkar bu mənzərəni sakitcə seyr edir. O gözləyir ki, daxili düşmənlər bir-birini əzib zəifləsinlər, o da öz istəyinə nail olsun. «Molla Nəsrəddin» bu karikaturaların vasitəsilə Avropanın gələcək Şərq siyasətini oxuculara çatdırır, Şərq ölkələrini, xüsusilə İran və osmanlı Avropanın, o cümlədən İngiltərənin mürtəcə siyasətinə aldanmamağa çağırırdı. Bu münasibətlə «Molla Nəsrəddin» jurnalı öz səhifələrində satirik şeirlər də dərc edir, osmanlıni ayıq olmağa səşeyirdi. M.Ə.Sabirin “Osmanlılar! Aldanmayın, Allahı seversiz! İranlı kimi yatmayın, Allahı seversiz!” beyti bu məsələyə həsr olunmuşdur.

1905-ci il inqilabının təsiri ilə İranda və Türkiyədə milli azadlıq hərəkatı güclənmişdi. İran azadlıq hərəkatının başında Səttarxan, Türkiyədə isə «Gənc türklər» dayanırdı. İran və Türkiyənin mürtəcə qüvvələri mütləqiyyəti hakimiyyətdə saxlamaq istəyir və üsyançılara qanlı divan tuturdular. Bu hadisələri molla-nəsrəddinçilər xüsusi maraqla izləyir, özlərinin satirik şeir və felyetonlarında «Molla Nəsrəddin» jurnalının səhifələrində işıqlandırirdılar. Bu dövrdə dövrü mətbuat, eləcə də «Molla Nəsrəddin» jurnalı daha çox Türkiyə həyatından yazırdı. Sultan Əbdülhəmid rejimi Türkiyəni aclığa, səfalətə sürükləmişdi. Ölkənin xarici borcları gündən-günə artırdı. Belə bir siyasi gərginlik şəraitində 1889-cu ildə Türkiyədə «Gənc türklər» hərəkatı başlanmışdı. «Gənc türklər» hərəkatı burjua inqilabı olsa da, onlar Sultan Əbdülhəmid rejimini devirmək və yeni konstitusiyalı dövlət yaratmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə Sultan Əbdülhəmid saraydan qovulmuş və Salonik adasına sürgün edilmişdi. Bu münasibətlə «Molla Nəsrəddin» jurnalında bir siyasi karikatura verilmişdir. Bu karikaturada saraydan qovulan sultan və onun ardınca gedən bir dəstə qadın təsvir olunurdu. Bu qadınlar gənc türklər tərəfindən azad edilən bədbəxt insanlar idi. Sultan Əbdülhəmidin bu macəraları «Molla Nəsrəddin» jurnalında M.Ə.Sabirin satiralarında da işə olunurdu. Lakin M.Ə.Sabir Sultan Əbdülhəmidin aqibətini İranın mürtəcə şahı Məhəmmədəlinin aqibəti ilə müqayisədə verirdi. Sabirin «Mənimki belə düşdü» satirasında Sultan Əbdülhəmid öz həmməsləki olan İran şahı Məhəmmədəliyə məsləhətlər verir. Məhəmmədəli şah məsləhətlər verən Sultan Əbdülhəmid yumor dili ilə həm özünü, həm də Məhəmmədəli şahı işə edir. M.Ə.Sabir satirada Sultan Əbdülhəmidin İran şahı Məhəmmədəliyə nəsihətini belə verir:

Məzlumların tutdu məni ahi axırda,
İncitdi xəyanətlərim Allahı axırda,
Oldum Salanik qəlosində rahi axırda...
Mənfələr ara türklərin şahı axırda
Məcburi sukun oldu, mənimki belə düşdü,
İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü!
Qaç, Məhdəli, durma,
Çox sinəyə vurma,
Məhdən götür ibrət,
Sülh eyle, qudurma!...

Fərman gedər əldən,
Saman gedər əldən
Yalnız nə ki Tehran,
İran gedər əldən (2).

M.Ə.Sabir «Molla Nəsrəddin» jurnalının 1909-cu il 18 yanvar 3-cü sayında «Əbunəsr Şeybani» imzası ilə yazdığı «Arzu» satirasında da Sultan Əbdülhəmid rejiminə tənqidi münasibətini bildirir və yazırdı:

Nə Türkiyədə bu qanun-əsas nəşr olunaydı,
Nə biədəb yeni türklərdə bunca cürət olaydı.

M.Ə.Sabir Sultan Əbdülhəmid rejiminə tənqidi münasibət bəsləməklə yanaşı, «Gənc türklər» hərəkatının da satirik tənqidini vermişdir. Şair özünün «Molla Nəsrəddin» jurnalında çap olunmuş «Qaç, at basdı» satirasını «Gənc türklər»in tənqidinə həsr etmişdir. Bu satirada Sabir ikinci Sultan Əbdülhəmidin taxtdan salınması münasibətilə gənc türklərin lovgalığına istehza edərək yazırdı:

Çəkil, yol ver, at bağı çatlatmışıq,
Vurub yıxmış, tutmuş, atmış, q.
Çapıb qovmuş, qan-tərə batmış, q.
Yığıb millət bir yərə qatmış, q.
Musavat, ədalət, üxüvvət gəlir!
Qaç oğlan, qaç, at basdı, millət gəlir!

M.Ə.Sabir Türkiyə yazarlarının şeirlərinə də bir sıra bənzətmələr yazmışdır. «Füyuzat» jurnalının 1907-ci il 3 mart tarixli 11-ci sayında türk yazarı Namiq Kamalın belə bir şeiri dərc olunmuşdur:

Amalımız, əfkarımız iqbali-vətəndir,
Sərhəddimizə gələ bizim xaki-bədəndir.
Osmanlılarız, zinatimiz qanlı kəfəndir,
Qovğada səhadətlə bütün kam alınız biz,
Osmanlılarız, can veririk, nam alınız biz!...

Namiq Kamalın «Füyuzat»da dərc olunmuş bu şeirinə M.Ə.Sabir özünün aşağıdakı bənzətməsini yazmışdır:

Amalımız, əfkarımız ifnayı-vətəndir,
Kinü qərazü irs bizə zinəti-təndir.
Əfal yox, ancaq isimiz lafi-dəhəndir,
Dünyada əsarətlə bütün kam alınız biz,
Qafqazlıyız, yol kəsirik, nam alınız biz.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı M.Ə.Sabirin türk şairi Abdulla Cövdət bəyin şeirinə yazdığı bir nəzərəsinə də çap etmişdir. Abdulla Cövdət bəyin şeiri bu misralarla başlayır:

Bir yanımda yarı-məhzun, bir yanımda kainat,
Olmaz olsun böylə suzişli, fəlakətli həyat!
Pişgahi-çəşmi-canımda vətən eylər vəfat,
Olmaz olsun böylə suzişli, fəlakətli həyat.

Abdulla Cövdətin bu şeirinə Sabir yeni satirik məzmun verərək özünün aşağıdakı nəzərəsinə yazmışdır:

Bir cibimdə əskinasım, bir cibimdə ağ manat,
Olsun, olsun, qoy çox olsun böylə ləzzətli həyat!
Pişgahi-çəşmi-canımda vətən etsə vəfat,-
Olsun, olsun, qoy çox olsun böylə ləzzətli həyat!

M.Ə.Sabir böyük türk satiriki Əşrəfin əsərləri ilə də yaxından tanış idi. O, aşağıdakı satirasında dövrü mətbuatda türk şairi Əşrəfdən oğurluq edib şeirlər çap etdirən şeir oğrularını tənqid edərək yazırdı:

Qurulubdur yənə meydani-həyayi-süxən,
Yazılır şeir, açılır pərdəyi-mənyai-süxən;
Şair olmaq hünərindən başı bibəhrə ikən,

Girişib oğurluğa Mirzali – ağayi-süxən
Əşrafın gündə birər danə rübaisi ilə
Özünü ədd ediyor şairi-danayi- süxən...

Türkiyə ədəbiyyatşünası Selim Refik Refi oğlu İstanbulda nəşr olunan «Azərbaycan yurt bilgisi» jurnalının 1932-ci il 1-ci sayında dərc etdiyi «Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı məqaləsində M.Ə.Sabirə yüksək qiymət verərək yazmışdır: «Molla Nəsrəddin» ədəbiyyatı iftixarla yad edəcəyimiz Sabiri yaratdı. Sabir də «Molla Nəsrəddin» ədəbiyyatını yaratdı. Sabir kəndini böyük bir sənətkar olmaqdan ziyadə böyük bir islahatçı olaraq tanıtdı. Lakin bu onun şairlik qüdrətinə mane olmadı. Şeirdə istedadını göstərən Sabirin ictimai həyatımızda adətən təmas etmədiyi sahə qalmadı. Fikirilərini kəndinə məxsus bir dil ilə nəzmin qalıbları arasına sığışdırdı. Azərbaycan ədəbiyyatına bir «Hophopnamə» bəxş edən Sabir Əli Nəzmi kimi şairlərin yetişməsinə də müyəssər oldu. Əli Nəzmi, Qəmküsar və başqa yazıçıları kəndi ətrafına topladı. «Molla Nəsrəddin»in lisanı xalq lisanıdır».

Türkiyədə M.Ə.Sabir haqqında Məmməd Fuad Köprülü, İbrahim Alatay Qövsü, Hüseyn Kazım Qədri, Vahab Yurtsevər və başqaları da fikir söyləmiş, bu molla-nəsrəddinçi şairə yüksək qiymət vermişlər.

M.Ə.Sabirin «Molla Nəsrəddin»də dərc olunmuş satiraları orta Asiya xalqlarının oyanışına da xüsusi təsir göstərmişdir. Qazax, özbək, qırğız və tatar şairləri M.Ə.Sabirin şeirlərinə bir sıra parodiyalar yazaraq satirik mətbuatda çap etdirmişlər. «Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə Orta Asiyada «Yaltyult», «Tokmak» və s. satirik jurnallar nəşrə başlamışlar. Bu jurnallar da Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının həyatını demokratik mövqedən öz səhifələrində işıqlandırmışlar.

«Molla Nəsrəddin» jurnalında M.Ə.Sabirlə yanaşı, digər şairlər də Türkiyə mövzusunda tez-tez müraciət edirdilər. Jurnal öz səhifələrində Əli Nəzminin, Əli Razi Şəmçizadənin Türkiyə həyatı ilə bağlı satirik şeirlərinə də geniş yer verirdi.

Jurnal özünün 29 noyabr 1909-cu il 48-ci sayında «Dabanı çatdaq xala» imzası ilə yazan Əli Razi Şəmçizadənin «Türklər» adı satirik şeirini çap etmişdir. Bu şeirdə məşrutə hərəkatı zamanı İran və Türkiyədə baş qaldıran siyasi hərəkata və milli oyanışa satirik münasibət bildirilir:

Ol qoçaq iranlılar,
Ol igid osmanlılar...
Alama səs saldılar,
Məşrutəni aldılar,
Bir-birini çaldılar,
Qırılıb azaldılar.
Rüstəmdilər, Zaldılar
Qırmızı fəslə türklər,
Qara qotazlı türklər.

Şeirdə Türkiyədə siyasi və milli intibahın qarşısını almağa çalışan Türkiyənin mürtəcə hakim dairələrinin nümayəndələrinə də kəskin satirik münasibət vardır. Məşrutə hərəkatı zamanı öz milli istiqlalını dərk edən türk qadını öz çadrasını başından atıb üzəaçıq gəzir. Bunu gören polis türk qadınının bu azadlığını mənfi qiymətləndirib bundan dəhşətə gəlir. Şair bu səhnəni şeirdə belə təsvir edir:

İstanbulda bir arvad,
Üzündən atıb çarqat,
Polis görcək qalıb mat.
Deyib ay alçaq, bədzat,
Üzə niqabını at,
Arvadlar üçün heyhat,
Verə bilməz müsəvat.
Qırmızı fəslə türklər,
Qara qotazlı türklər.

Şair kinayəli şəkildə yazırdı ki, məşrutə Türkiyədə bəylər, xanlar, mollalar, nadanlar üçündür. Bu məşrutənin yoxsul kəndlilərə və qadınlara heç bir xeyri yoxdur:

Məşrutə mərđan üçün,
Verildi oğlan üçün,
Nəinki nisvan üçün,
Molla və bəy, xan üçün,
Nəinki dehqan üçün,
Bir neçə nadan üçün.
Qırmızı fəslə türklər,
Qara qotazlı türklər.

«Məşədi Sıçımqulu» imzası ilə yazan Əli Nəzmi də satirik şeirlərində İran və Türkiyə məşrutəsinə satirik münasibətini ifadə edir, «Molla Nəsrəddin» jurnalında dərc olunmuş satiralarının müəyyən bir qismini bu istiqamətə yönəldirdi. Şair «Bu nədir?» adlı şeirində (Bax: «Molla Nəsrəddin», 1909, №51) İranda və Türkiyədə azadlıq hərəkatına başçılıq edən Səttarxan və Ənvər paşanın milli istiqlal uğrundakı mücadilələrini alqışlayır və mənfi tipin dili ilə hakim dairələri narahət edən bu siyasi vəziyyət haqqında yazırdı:

Ya rəbb! Bu dərdi-nagəhan, bu zəxmi-bidərman nədir?
Bu kirdari-xakiyan, bu zülm, bu tüğyan nədir?
Bu məclisi-Osmaniyan, bu məhfil-i İran nədir?
Məşrutə, hürriyyət, filan, Ənvər və Səttarxan nədir?
Axır təmənən bənədağan etdikləri üsyan nədir?
Rəftari-millətərvəran, güftari-bipayan nədir?
İstər bütün növməsləkan, hürriyyəti-nisvan nədir?
Məktəb və təhsili-zənan, övrət nədir, meydan nədir?
Göndər bəla, məhv et hamanı, bu qövmi-biiman nədir?

Əli Nəzminin «Molla Nəsrəddin» jurnalın 1909-cu il 52-ci sayında dərc olunmuş «Xüdəhafiz» adlı satirasında da İranda və Osmanlı Türkiyəsində həyata keçirilən istiqlal alqışlanılır, Məhəmmədəli şahın və ikinci Sultan Əbdülhəmidin irticaçı rejiminə son qoyulması rəğbətə qarşılanırdı. Bu münasibətlə Əli Nəzmi «Xüdəhafiz» şeirində yazırdı:

Veribən əl-ələ xüdəhafiz!
Eylədik bu ilə xüdəhafiz!

Bu il Osmanlı zülm təhtindən,
Çıxdı köhnə libasi-rəxtindən,
Endirildi Həmid təxtindən,
İzzətə, Kamilə xüdəhafiz,
Eylədik bu ilə xüdəhafiz.

Qopdu İranda da hamanı tufan,
Təzələndi hökuməti-Tehran,
Gərçi ixrac olundu Mədəli xan,
Bitmədi məsələ, xüdəhafiz!
Eylədik bu ilə xüdəhafiz.

Mollanəsrəddinçi şairlərlə yanaşı, Cəlil Məmmədquluzadənin özü də «Molla Nəsrəddin» jurnalında çap olunmuş məqalə və felyetonlarında Türkiyə mövzusunda, xüsusilə Sultan Əbdülhəmid rejimi ilə bağlı mövzulara geniş yer verirdi. O, özünün «Molla Nəsrəddin»də çap etdiyi «Aşina sədası», «İrşad», «Batdağ», «Çuval», «Dua», «Təməllük» adlı felyetonlarında Türkiyənin parçalanması məsələsini gündəmə gətirmiş, Sultan Əbdülhəmidin qanlı terrorunu ifşa etmişdir. Odur ki, 1907-ci ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri Türkiyənin siyasi işlərinə müdaxilə etdiyi üçün senzura tərəfindən dayandırılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə təkcə «Molla Nəsrəddin» jurnalında deyil, Zaqafqaziyada nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanlarında da Türkiyənin siyasi həyatı ilə bağlı məqalələr dərc etdirirdi.

1906-1914-cü illərdə Tiflisdə «Sakartvelo» («Gürcüstan») adlı gürcü sosialist-federalist inqilabçılar partiyasının mətbu orqanı kimi nəşr olunan «Zakavkazye» qəzeti özünün ideya məramına görə Cəlil Məmmədquluzadə və mollanəsrəddinçilərə daha yaxın idi. Bu qəzet mollanəsrəddinçilərin qaldırdığı qadın azadlığı ideyasını öz səhifələrində casarətlə müdafiə və təbliğ etmiş, Cəlil Məmmədquluzadənin yazılarına da aralıq yer vermişdir. Qəzet C.Məmmədquluzadənin «Türkiyə konstitusiyasının keçmişindən» adlı məqaləsini verərək rus oxucularını Türkiyənin siyasi həyatı ilə tanış etmişdir. C.Məmmədquluzadə bu məqaləsində Türkiyə tarixinin ən maraqlı səhifələrini xatırlatmaqla Türkiyəni o zamankı ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətə gətirib çıxaran əsas səbəbləri açıb göstərir, ölkənin hərbi və iqtisadi geriliyini ilk növbədə mütləqiyyət üsuli idarəsinin törətmiş olduğu acınacaqlı şəraitlə izah edirdi. Müəllif Türkiyədə Məhdət paşanı islahatçılıq təşəbbüslərinə rəhbərlik edən görkəmli ədib Namiq Kamalı «dahi türk şairi və sosialisti» adlandırmışdı. C.Məmmədquluzadənin Namiq Kamal yaradıcılığına bu qədər yüksək qiymət verməsi o dövr üçün olduqca əhəmiyyətli idi. Doğrudan da, Sultan Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə, onun qanlı terroru şəraitində və sonrakı illərdə də Türkiyənin demokratik fikirlə qabaqcıl ziyalıları mütləqiyyətə, terrora və hər növ irticaya qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

Deyilənlər təsdiq edir ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalı və onun əməkdaşları öz yaradıcılıqlarında Yaxın və Orta Şərqi, xüsusilə qarşıda Türkiyənin milli istiqlal problemini qoymuş və bu problemi axıradək böyük prinsipliliklə müdafiə və təbliğ etmişlər.

MİKAYIL MÜŞFİQ YARADICILIĞINDA UŞAQ DÜNYASI

Hicran NƏSİBOVA,
filologiya elmləri namizədi

Qısa ömründə zəngin bədii irs yaratmış M.Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı şeir və poemalar həssas bir sənətkar qələminin nümunələri kimi diqqəti çəkir. «Pioner» (1927), «Xəzənə içində bahar» (1927), «Coğrafiya» (1929), «Pambıq» (1932), «Bir may» (1932), «Məktəbli şərqisi» (1933), «Zəhra üçün» (1934) şeirləri, «Şəngül, Şüngül, Məngül» (1934), «Kəndli və ilan» (1935) adlı mənzum nağılları, «Vuruşmalar» (1932), «Qaya» (1935) poemaları dövrün mürəkkəb durumunu uşaq dünyasında ifadə edən əsərlər kimi 30-cu illər uşaq ədəbiyyatının çox maraqlı göstəriciləridir. Bu əsərləri şairin ilk tədqiqatçılarından C.Xəndan haqlı olaraq üç qismə ayırmışdır: məktəbəqədər, məktəbyaşlı uşaqlar və gənclər üçün. O, yazırdı: «Uşaqların yaşına görə bu əsərlərin dil, üslub və həcmindəki fərq şair əhəmiyyət verdiyindən pedaqoji tələblər də gözənlənmişdir». (Bax: "M.Müşfiq", Bakı, 1956, səh.42).

M.Müşfiqin uşaq şeirlərində vətənpərvər bir şairin uşaqlara isti münasibəti, sevgisi, onların qayğısız yaşamlarını arzu edən həssas qəlbi hər misradə duyulur. Bununla yanaşı, şeirlərin hər birində uşaq illərinin fərəhini duya bilməyən şairin nisgili sezilməkdədir.

M.Müşfiq uşaqlar üçün yazdığı şeir və poemaların çoxunu müəllimlik fəaliyyəti dövründə qələmə almışdır. Onun bu əsərlərində uşaq dünyasına yaxından bələd olması, uşaq psixologiyasını yaxşı bilməsi də məhz həqiqi bir müəllim, həqiqi bir vətənpərvər olması ilə bağlı idi.

Şairin uşaqlar üçün yazdığı ilk irihəcmli əsəri «Vuruşmalar» poemasıdır. Doğrudur, buna qədər yazmış olduğu «Coğrafiya» (1929), «Pambıq», «Bir may» (1932) şeirləri də həcmcə geniş idi. G.Hüseynoğlunun qeyd etdiyi kimi, bu şeirlərdə epik ünsürlər daha çoxdur: «Poema janrına müraciət Müşfiq yaradıcılığı üçün heç də təsadüfi bir hal olmamışdır. Onun yaradıcılığının ilk illərinin məhsullarını nəzərdən keçirən diqqətli oxucu bu əsərlərin bəzilərində poema janrına məxsus xüsusiyyətləri hiss etməyə bilməz».

Oktyabr inqilabının onbeşilliyi münasibəti ilə yazmış olduğu «Vuruşmalar» poeması bir növ şairin aşağı sinif uşaqlarına «tarix dərslidir». Müxtəlif başlıqlar altında «planlar» şəklində qurulmuş kompozisiya poemalarının məzmununu uşaqların düzgün qavramasını xeyli asanlaşdırır.

«Başlanğıc»da sinfi ələ almaq üçün söhbətinə maraqla başlayan

müəllim: «Fikriniz məndə olsun. Başa düşməyən sorsun. Siza vuruşmalardan danışacağam» - deyir. Vuruşma sözündən xoşlanan, «davakar» oğlanlar buna sevinəndə müəllim onları sakitləşdirir:

-Bu dava o davadan
Deyil, a bala, iman!
Bu, cahan davasıdır,
Ölkələr qovğasıdır.

Müəllim şagirdlərinə məlum olmayan daha böyük davaların məzmununu açıqlayır, səciyyələndirir. «Dünya davası» adlandırdığı bölmədə şair çar Rusiyası ərazisinə daxil olan xalqların müharibə təhlükəsini necə qarşıladıklarını şeir dili ilə təsvir edir. «Soldat getdilər», «Davaya səbəb», «Almaniya və İngiltərə» başlıqları ilə söylənilənlərdə müharibənin yaranması səbəbləri, varlı və yoxsulların bu qanlı savaşa münasibəti açıqlanır, uşaqlara aydınlaşdırılır.

Şairin müharibəyə nifrət hissi «Hərbə gedənlər» adlandırdığı bölmədə davanın yaratdığı faciələrin təsviri ilə ifadə olunur. Günahsız insanların məhvinə səbəb olan vuruşmaların məzmunu uşaqlara aydınlaşdırılır. Poemada «Mollalar və keşişlər» parçası bu maraqlı «tarix dərslərində» yersiz görünsə də dövrün xarakterini açmaq üçün müəyyən əsas verir. Sovet hakimiyyətinin məscidləri uçurub dağıtdığı, din xadimlərini sürgünlərə göndərdiyi bir zamanda şair münasibətini müəyyən mənada bildirməli idi («Dindən təbiətə» şeirində olduğu kimi) və sovet məktəblərində ateist tərbiyəsi tələblərini nəzərə almalı idi. Bununla belə, burada şairin dinə ateist mövqeyi hiss olunmur, əksinə mollaların, keşişlərin «Xalqı Məhəmməd, İsa, məscid, minbər, kəlisə, vətən, millət sözüylə hərbə göndərdiklərini», onlara cənnət vəd edərək, varlıların mənafeələrinə xidmət etdiklərini pisləyir.

«Yalqız kənd», «Hərbdən gələnlər», «Məktub» adlı qısa parçalarla şair müharibənin ayrı-ayrı kəndlərə, insanlara, onların ailələrinə verdiyi ağırları, yaşantıları uşaqların duyacaqları bir təsvirlə, aydın, səmimi dillə söyləyir, xalqın amansız müharibələri törədənlərə nifrətinin səbəblərini açıqlayır.

Poemanın «Fevral inqilabı», «Müvəqqəti hökumət», «Kənd üsyanı», «İclas», «Rəhbər gizlində», «Bolşeviklər», «Üsyançılar», «Lenin gəlmişdi», «17-ci il, 10 oktyabr», «Ağaların zülmü», «İşçi balaları», «Zavod uşaqları», «Saraya hücum», «Hərbi inqilab» şurası bölmələri isə «Sosialist inqilabı»nın başvermə səbəblərindən tutmuş onun tarixindən qısa xronikalar şəklində lövhələr verməklə ayrı-ayrı hadisələri bir süjet xətti ətrafına cəm edib, «Şura hökumətinin» qurulması uğrunda mübarizələri uşaqların dərk edəcəkləri bir üslubda təsvir etməklə «tarix dərslərini» tamamlayır. «Son» yenə də sovet təhsil sisteminin əsas şüarlarından biri olan «gələcəyimiz parlaqdır» kimi ruh yüksəkliyi və inam təbliği ilə

tamamlanır:

Əski dünya qocalır,
Yeni həyat ucalır.

Bu poemada «sosialist pafosu» deyə indi təbəssümlə yan keçərək fərqi nə varmadığımız böyük bir həqiqət əks olunub ki, bu da Azərbaycan uşaqlarının yaşadığı bir tarixi zaman, döndür. Bu döndürü inana-inana 70 il yaşayanların, 70 il uşaqkən öyrənənlərin yaşamları, hissləri, arzu və inamları ilə birgə keçən tarixi bir salnamənin sonralar doğrulmayan həqiqətləridir. Bunlar hər zamanların uşaqlarını öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Poema 7-likdə yazılmış, uşaqların asan başa düşdüyü şirin bir təhkiyə şəklində söylənilən ifadə quruluşuna malikdir. Hadisələrin, təbiətin təsvirlərində gözəl bədii vasitələrdən, yeri gəldikcə maraqlı dialoqlardan istifadə etmiş, ədəbi dilimizdə o vaxta qədər rast gəlinməyən bir sıra sözləri işlətməmişdir (məsələn, patsan - küçə uşağı, baxımsız mənəsində). Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycan dilinin incəliklərini belə gözəl bilən şairin özü Şirvan dialekti ilə bərabər görünür başqa əyalət şivələri ilə də tanış imiş. Məsələn, qərb zonasında «darvazadan çöldə», «küçə tərəfdə», «məhlədə» və s. mənəsində işlədilən «doqqaz» sözünü çox məharətlə, yerində işlətməmişdir. Canlı xalq danışığı dilinin şirinliyi təhkiyənin ritmində, axıcılığında söyləmənin daha ürəyəyatımlılığını təmin edir.

M. Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər içində özünəməxsus yeri olan «Qaya» poemasında 30-cu illər Azərbaycanda uşaqların yaşam tərzi, küçə uşaqlarının aləmi öz əksini tapır. Əsərdəki hadisələr şairin öz həyatından tanış səhnələrlə, uşaqlığında içində yaşatdığı arzularla səsləşdiyindən şair real həyat lövhələri yaratmağa nail olmuşdur.

Əsər yetim küçə uşaqlarının küçə həyatlarını təsvir edir. Qayanın oxuduğu nəğmələr ürəkləri sızladır. Musiqiyə dəyər verən, çox ağıllı, məntiqli söhbət edən bu uşağın içindəki işığı görən qoca müəllimin ona ürəyi yanır, onu bu səfil həyatdan uzaqlaşdırıb başqa dünyanın olduğunu göstərmək istəyir. Teatra gedən, «İblisə», «Aydın»a tamaşa edən, onlar haqda rəy söyləyən bu səfilin gələcəyinə inanaraq onu məktəbə, oxumağa dəvət edir.

Böyük oğrulara əlaltı olmuş bu 15 yaşlı səfilə əl uzadan o böyük ürəkli müəllim onu rəzil bir həyatdan xilas edir. Bambaşqa bir dünyaya atılan Qaya «qoltuğunda qalın kitablar» işləyir, oxuyur, yüksəlir. Onun küçə dostları Mişka, Murad, Polad və başqaları bu əyri yolun qurbanları olurlar.

Müşfiqin poemaları içində ən ağırlı, ən duyğulu, can yanğısı ilə yazdığı bu əsər sanki uşaqlığın «qaysaq bağlamış» yaraları kimi sızılıtlı yanğı ilə səslənir. Poemanın «son»unda əsər üçün izaha ehtiyac qoymayan etirafla tanış oluruq:

Ey keçən dostlarım, yazıq səfillər,
Mən də sizin kimi bir neçə illər
Ümmanlar üstündə başsız, pərişan,
Acı dalğalarla yersiz çarpışan
Bir qərib təkneyə bənzər kimi idim.
Qayəsiz yollarda gəzər kimi idim.
Nə ata çağırışı, nə ana səsi -
Ruhuma ətrini saçə bilmədi...
Nə üçün baxalım bir də arxaya?
Sinəmdəki dağın biridir Qaya!

Bütün reallığı ilə, həyatı həqiqətlərin poetik dili ilə dövrünün uşaqlığını, onların yaşadıklarını, var olmuş bir tarixi əks etdirən bu poema M.Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı ən təsirli əsərdir. Azərbaycan uşaqlığının Sovet dönəmində məhz belə bir tarixi yoldan da keçdiyini göstərən bir xronika kimi indiki nəsillər üçün maraqlı faktdır. Bu həm də M.Müşfiq taleyindən keçib gedən ağırlı epizodların bir nağılıdır.

M.Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı poemalardan ikisi mənzum nağıl adlandırılır. Çünki bu poemaların mövzusu xalq nağıllarından götürülüb. Şairin mövzusu folklorlardan aldığı «Şəngül, Şüngül, Məngül» (1934) nağılıdır. M.Müşfiq yaradıcılığının tədqiqatçısı Gülhüseyn Hüseynoğlu «Xalq nağılları əsasında» məqaləsində bu nağılın mövcud olan iki variantını - Firudinbəy Köçərli və Əhliman Axundovun çap etdirdikləri variantları tutuşdurmuş, müqayisə etmiş, oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmişdir. Müəllif qeyd etmişdir ki, Müşfiq bu variantların hər ikisində bəhrələnilib, onlara yaradıcılıqla yanaşıb nağıla yeni əlavələr edib, əsərin bədii cəhətdən zəngin olması üçün ona yeni çalarlar verib.

M.Müşfiq də öz əsərini elə nağıl kimi başlayır:

Biri varmış, biri yoxmuş,
Məzlumların dərdi çoxmuş.
Saqqallı bir keçi varmış,
Gəzdiyi yer qayalarmış.
Dağı-daşı atlanaraq
Hər zəhmətə qatlanaraq
Yaşarmış öz əməyilə.
Başqasının köməyilə
Dolanmaqdan utanarmış.

Bu parçadakı əlavələri halal əməyə münasibət bildirməklə körpələrə zəhmətin başucalığını təlqin etmə istəyini G.Hüseynoğlu şairin Nizami Gəncəvidən bəhrələnməsi kimi izah edir. Nizamının «Sirlər xəzinəsi»ndə «Kərpic kəsən kişinin dastanı»nda qocanın öz əməyinin bəhrəsi ilə dolanmasını kimsəyə əl açmaqdan üstün tutması ilə əlaqələndirir. Bu nağılda da Müşfiq kiçik yaşlı uşaqlara tərbiyə ilə başlamış, heyvanlara, xüsusən balalara rəğbət oyatmağa çalışmışdır. Şair keçinin balalarını elə məhəbbətlə təsvir edir ki, hər bir bala uşaqların xəyalında bir ayrı gözəlliklə, sevgi ilə obrazlaşır, canlanır:

Şəngülün gözləri qara,
Bənzəyirdi ceyranlara.
Şəvə tükü buruq-buruq,
İncə baldır, qısa quyruq.
Yeni çıxmış buynuzları,
Buxağında qotazları...
Şüngül gözləri nərgiz,

və ya:

Hələ bir Məngülə bax,
Ayağında səkilə bax.
Yumşaq tükü ala-bula,
Tamamla başə bələ!

Bu təsvirlərdən sonra körpə balaların hər biri «bu lap mənə bənzəyir» - deyə çəpişləri sevər, nağılın qəhrəmanına dönər, hadisələr boyu onları yaşayar, eşitdiklərinin iştirakçısı olmağa can atarlar. Sona qədər duyduqları onların təfəkkürünün inkişafında, nitqinin, dünyagörüşünün inkişafında müəyyən iş aparmış olar.

Müşfiq nağılının qəhrəmanı ana keçini fədakar, körpələrini sevən, qayğıkeş təsvir edir. Hər səhər yuxudan durub balalarını əzizləyər, öpər, sonra da onların ruzusu üçün çöllərə yollanardı. Qayalardan, dağlardan, dərələrdən keçər, bulaqlardan su içər və dönərkən deyərdi:

- Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm,
Açınız qapını mən gəl'im.
Ağzımda su gətirmişəm,
Döşümdə süd gətirmişəm,
Buynuzumda ot gətirmişəm.

Xalq ədəbiyyatında keçi haqqında deyilənlərdən məlumdur ki, keçi bolluq, bərəkət rəmzi olmuşdur. Türk xalqlarının mifologiyasında keçi totemi olmuşdur, Pura deyilən keçilərin üç buynuzu olmuş, inama görə onlar süd gölündən çıxmışlar. Göy türklərdə də keçi totemi olmuş, Qırğızlarda keçiləri qoruyan Çiçan adlı övliya olmuş, Altaylıların inamına görə tufan olacağını ilk dəfə dəmir buynuzlu keçi xəbər verir. Yunan mifologiyasında keçilər süd anası olmuşdur və s.

Folklorumuzda sayacılarla keçiləri əzizləyib oxşamışlar:

Nənəm, a xallı keçi,
Məməsi ballı keçi.
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçi.

Xırdaca-xırdaca çəpişlər
Yovşan başını dişlər.
Gedər yaylağı gəzər,
Gələr aranda qışlar.

Bu nəğmələrdəki balalar nağıldakılara bənzəyir. Müşfiqin qəhrəmanları da zəatən xalqın dilində söylənilənlərdir. Onlara münasibət də həmindir. Müşfiq təsvirlərdə, təhkiyədə də bəzən elin

sözlərindən olduğu kimi istifadə edir. Məsələn, keçinin bir günkü səfərində təbiəti vəsf edən şair ana keçinin dönməsindən əvvəl yuxarıda misal gətirdiyimiz nəğməni xatırladan ifadələr işlədir:

Ana keçi, hallı keçi,
Məmələri ballı keçi.
O dağlardan, bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan,
Yeyib içib ətə dolur.

Ana keçinin səfərlərindən biri zamanı dumanlı gündə Qurd çəpişləri tapır və qurbanlarını məhz o gün seçir. El içində bir məsəl var, «Qurd dumanlı gün axtarar» - deyir şair. Lakin qurdun nağıldakı obrazı türk mifologiyasındakı tapındıqları totem deyildir. Burada hiyləgər, acgöz, qəddar xarakteri etibarlı ilə xalqın dilindəki deyimlərlə uzlaşır. Məsələn, «Quzunu qurda tapşırma», «Qurd adını dəyişsə də xasiyyətini dəyişməz» - deyimləri ilə onun yırtıcılığını təsdiqləyən fikirlər bu nağılda özünü doğruldur. Halbuki «Dədə Qorqud» dastanlarında «Qurd üzü mübarəkdir» deyilirdi.

«Şəngül, Şüngül, Məngül» nağılında isə çəpişləri keçi səsi çıxarmaqla aldadıb iki balanı yeyən bu yırtıcıyı tanımadığından anasına onu Məngül «ağzı qara» deyər təsvir edir. Ana keçi hara gedəcəyini bilmir, balalarının qatili, «ağzı qara»nı axtarır, gəlib dovşanın damına çıxır, onu söyür, daşlayır, «Şəngülümü, Şüngülümü, ah, sən yemisən, öyləmi?»- deyir. Dovşan cavab verir ki, mənim xəbərim yoxdur, get tülküdən soruş. Ana keçi tülkünün damına çıxır, onu söyür. Tülkünün də bundan xəbəri yox, keçini canavarın üstünə göndərir. Burada çox xəfis bir məntiq duyulur. Dovşanın da ağzı qaradır, lakin o çəpişləri yeyən deyil, dovşanlar ət yemir, bu yanlışlıqdır, amma dovşan tülkünün üstünə keçini göndərərək səhv etmir, çünki onun özünün qorxdığı, həm də çəpişləri yeyə biləcək heyvandı tülkü. Lakin onun da bu işdən xəbəri yoxdur, belə olduqda onları canavarın yeyə biləcəyini tülkü dəqiq bilir. Və xalq arasında «çoxbilmiş», «bic» kimi tanınan hiyləgər tülkü canavarın «qatili» olduğunu həm bilir, həm də onu asanlıqla ələ verə bilir. Bu «məntiqlə» də «ağzı qara» canavar müəyyənləşir.

M.Müşfiq mənzum nağılında həm xalq söyləməsinin ruhunu saxlamış, həm də yeniliklər əlavə etmişdir:

O kimdir damım üstə?
Damım dirəyim üstə?
Aşımı şor elədi,
Gözümü kor elədi.

Keçi:

Mənəm, mənəm, mən paşa,
Buynuzum qoşa-qoşa.
Balanı sən yemisən,
Gəl girək bir savaşa.
Canavar dedi: - Bu nə?
Kimdir məni dolışdırın?

Qazançanı bulaşdırın?
Dam üstündə gəzən kimdir?
Ürəyimi üzən kimdir?
Kimdir dəng edən başımı?
Kimdir tozlayan aşımı?
Keçi dedi: - Coşan mənəm,
Buynuzlarım qoşa-qoşa.
Hünərin var çıx savaşa.

Şair əsasən formanı saxlamaqla məzmunu bir qədər genişləndirmişdir. Sonrakı hadisələrdə də şairin əlavələri məzmunun açılmasında maraqlı məqamlar yaradır. Məsələn ayırd etmək üçün yollanan Keçi ilə qurd kəndə sarı gedirlər, yaxındakı qazı məsələni çözməlidir. Bu arada şair qaş qaralan vaxt kənd həyatında, malların öyrüşdən qayıtmasını, təbiətin gözəlliyini, obanın gözəl qızlarının əli badyalı naxırı gözləməsini qısa bir parçada ələ təsvir edir ki, axşam çağı bu mənərə gözəl bir kənd tablosunu xatırladır.

Nağıldakı qazı obrazı da maraqlı işıqlandırılmışdır:

Yaxında bir qazı vardı,
İnsafsız və tamahkardı.
Ana keçi dala qaldı,
Canavar bir quzu aldı.
Gəldi qazının yanına,
Başladı öz yalanına
Sovqat qaziya xoş gəldi.

Odur ki, əliboş keçinin dərdinə heç məhəl qoymayan qazı onu yalançı adlandırır «mən sovqatsız işə baxmam» - deyir. Rüşvət həqiqəti ört-basdır edir - bu qazıların işidi. Lakin zəhmətkeş dəmirçi dərdlinin halına yanır, zülmkarı məhv etmək üçün ona kömək edir. Odur ki, qurdun dişlərini itiləmək adı ilə onları çıxardır, keçininsə buynuzlarını itiləyir. Beləliklə:

Keçi kəllə vurunca qurd bulaşdı al qana
- Aman, aman, qursağım!
Cırıldı bağırsağım!
Aman, aman, aman vay,
Öldüm, öldüm ay haray!
Keçi güldü qurda bir az,
Dedi: - Zülüm yerdə qalmaz.
Balalarımı yeməyaydın,
Vay qursağım deməyaydın!

Sonluqda xalqın söyləmələrindən ələ də fərqlənməyən məzmunu Müşfiq öz fikirlərindən irəli gələn məntiqi yekun vurur: «Zülüm yerdə qalmaz». Nağılın tərbiyəvi məqsədi də bundan ibarətdir.

M.Müşfiq 1935-ci ildə mövzusunun Azərbaycan xalq nağıllarından götürdüyü «Kəndli və ilan» mənzum nağılını da uşaqlar üçün yazmışdır. Bu nağılın el arasında «Nə səndən oğul dağı gedər, nə məndən quyruq yarası», «Məndən quyruq yarası, səndən

oğul yarası» adı ilə söylənirdi. Əbülqasım Hüseynzadə də 1956-cı ildə bu mövzuda bir hekayə yazmışdır. Müşfiq hekayənin mətni ilə tanış idi. Həm nağılın, həm də hekayənin bəzi cüzi fərqləri olsa da nəticəsi eyni olaraq «artıq tamah baş yarar» atalar sözünü ifadə edir. Müdriklik xalqın nağıllarında sonrakı nəsilləri tərbiyə edir, onları namərdlik etməməyə çağırır.

Müşfiqin «Kəndli və ilan» mənzum nağılı isə bir başqa məqsədlə yazılmışdır. O həm epizodlarda fərqlilik etməklə həm də əsərin ideyasında köklü dəyişiklik etməklə başqa bir istiqamətə yönəlmişdir. Burada kəndli Çolpanın oğlu Eldəniz namərdlik etmir. O öz nankorluğunun deyil, ilanın qudurğanlığının qurbanı olur. M. Müşfiq «Şəngül, Şüngül, Məngül» nağılında da mifologiyamızda əsrlərlə başqa mənalar daşıyan qurd obrazına fərqli yanaşmışdı. «Kəndli və ilan»da isə Şərqdə müdriklik, gözəllik («ilan boğazından çıxmış kimi gözəl», «ilan kimi gözəl») simvolu kimi nağıllarda əksini tapan ilanı şair yeni ampulada, yeni yaşama ilə təqdim edir. Ona ictimai motiv verir, onu xalqın qanını soran, günahsızların faciəsinə bais olan şahların, sultanların rəmzi kimi işlədir. Dövrün tələbi, tənqidin istəyi onu məcbur edirdi ki, hətta nağıla belə ictimai don geydirməli olsun. O, sovet uşaqlarını məhz belə bir mövqedən tərbiyə etməli idi. Əks halda inqilaba xəyanət etmiş olardı.

Bununla belə, M. Müşfiqin nağıldakı bu istiqamətini də tənqid edənlər olmuşdu. Bu haqda M. Müşfiqin gənc tədqiqatçısı mərhum Aytək Abdullayeva geniş yazmışdır. Hətta Çolpan adının bizim deyil, Orta Asiyadan götürülmüş olması, ilanın nahaqdan oğlanı vurması «saxta» adlandırılıb. Yazıcının folklor motivlərini öz bildiyi kimi dəyişdirməsi tənqid olunurdu. Şairin hadisələrə öz münasibəti haqsız sayılırdı. Lakin şairin ilana son deyimlərlə münasibəti görünür üstünlük təşkil etdiyindən «İlanın ağına da lənət, qarasına da» fikri öz əksini tapmışdır.

Əsər heca vəzninin yeddilik növündə yazılmış, başqa poemalarında olan gözəl təbiət, xüsusən, kənd lövhələrinin axıcı bir dildə təsviri ilə başlayır. Lakin əkinə yaxınlaşan kəndlilər təşvişə düşür, çünki bu il aclıq olacaq. Tarlanın bəhəri həmişəki kimi deyil. Çolpan adlı kəndli fikirli-fikirli dərəcə enir, dincəlmək istəyir. Gözəlliklər belə onun qəmini dağıda bilmir. Tarlaya dönüb işləmək istəyəndə bir ilan görür, əvvəl öldürmək istəyir, sonra fikrindən daşınıb ona bir parça çörək atır, ilan da əvəzində bir böyük qızıl atır. O axşam gözü, könü sevincək Çolpan evə dönür. Səhər yenə həmin hadisə baş verir, beləliklə bir neçə gün bu «sevda» davam edir. Bir gün Çolpan xəstələnir, (Nağıllarda ziyarətə gedir) oğluna tapşır ki, ilana çörək versin, onu incitməsin. Səhər oğlan sevinərək gedir, lakin qızmış ilan yuvadan çıxıb onu çalır. Çolpan həyəcan içində yol gözləyir, oğlu gəlmir. Axşam olur, ata bir neçə kəndli ilə tarlaya gedir. Oğlunun ölümünə qəlbi yanan ata «İlan ilandır, insanlığa

düşmandır. Ağı bir, qarası bir. Hamısının yarası bir» - deyir.

Sonda qayanı parça-parça edib ilanın yuvasını dağıdan kəndlilər xəzinəni tapır, onu bölüşdürürlər. Cavan Eldənizin ölümünə acıyıb ilanlara, xalqın varını talan edib onu aldadan şahlara, sultanlara lənətlər yağdırırlar.

Nağıllarımızda, eləcə də xalq adət və etiqadlarında ilanlara müxtəlif münasibətlər indi də yaşamaqdadır. Məsələn, deyirlər ki, hər evin bir ilanı var, ilanı öldürmək olmaz, onlar yeddi qardaş ola bilər və ya tayı mütləq intiqamını alar. Nağıllarımızda ilan bəzən gözəl bir qıza çevrilir. «Kəndli və ilan» mənzum nağılında M. Müşfiq ilana münasibətin hər iki tərəfini əks etdirmiş olur. Tarlada çalışan Çolpanın ilanı öldürməkdən vaz keçərək ona çörək verməsi, əvəzində isə ilanın ona qızıl atması ilə yaranan münasibət kəndlinin inamını artırır və oğlundan da ilanla hörmətlə, məhəbbətlə davranmağı xahiş edir. Bərk-bərk tapşır ki:

O ilan gəlsə yenə,
Sağın toxunma, çünki
Evimizə bugünkü
Şənliyi verən odur
Gəlsə çörək verərsən,
Gülər üz göstərərsən.

Lakin bu mənzumnamədə ilan namərdlik edir. Bundan sonra kəndlinin ona nifrəti yaranır. Şair bu nifrəti xalqın zəhmətini mənimləməyə hənrlərə, namərdlərə qarşı yönəldərək əsaslandırır.

«Kəndli və ilan» mənzum nağılında vəzn oynaqdır, axıcıdır. Yeddi hecalı - bayatı ölçülü forma nağılın maraqlı, oxunaqlı olmasını təmin edir. Nağılın söylənməsində xalq nağıllarına xas hər şey vardır, hadisələr, nəsihətlər, hikmətlər və s. Bu əsər kiçik yaşlı məktəblilər üçün qələmə alındığından şair onun ibrətəmə təsirli olmasını əsas götürmüşdür. Müşfiq uşaq psixologiyasını, uşaq dünyasını, təfəkkürünü, yaş səviyyəsini nəzərə almışdır.

Şairin uşaqlar üçün yazdıqlarında folklor mövzusunda müraciəti məhz bu yaşda balaların həvəs, meyl, dərk etmə, maraq dairələrini yaxşı bilməsindən irəli gəlir. Xalqın adət-ənənəsinə, el ədəbiyyatına yaxından bələdliyi, həm də xalq içində geniş yayılmış mövzular əsasında əsərlər yazmaq məharəti şairin xalqın keçmişinə, gələcəyinə məhəbbətini ifadə edir.

Otuzuncu illərdə Müşfiqin uşaqlar üçün sənətkarlıqla yaratdığı şeir və poemaların bədi ədəbiyyatımızın bu qolunun inkişafında əhəmiyyətli mövqeyi olmuş, şairlər ondan bəhrələnməklə qiymətli bir ənənə kimi qoruyub yaşatmışlar.

RƏSUL RZANIN "QIZILGÜL OLMAYAYDI" POEMASINDA LİRİK RİCƏTLƏR

Samirə MƏRDANOVA,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya elmləri namizədi

Rəsul Rza 1930-cu illərdən, yəni ilk yaradıcılıq dövründən başlayaraq Azərbaycan poeziyasının inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu dövr heca vəznli Azərbaycan şeirlərinin inkişafında Səməd Vurğun nə iş görmüşsə, hansı mövqedə olmuşsa, sərbəst vəznli Azərbaycan şeirinin inkişafında da Rəsul Rza eyni işi görmüşdür. Səməd Vurğun və Rəsul Rza şeirimizin iki qanadı kimi təsəvvür olunur. 1950-1960-cı illərdə yaradıcılığa başlayan istedadlı Azərbaycan şairlərinin bir qismi Səməd Vurğun, bir qismi Rəsul Rza məktəbinə mənsub olmuşdur. İndiki Azərbaycan poeziyasında bu poetik yaradıcılıq yolları davam etdirilir.

Rəsul Rza lirik şairdir. Onun heca vəznli şeirləri də var. Ancaq o, sərbəst şeirin ustadı hesab olunur və poetik əsərlərinin əksəriyyətini bu vəznə yazmışdır. Şair lirik şeirlərində olduğu kimi, poemalarını da uğurla yaratmışdır. Həcmindən asılı olmayaraq, Rəsul Rzanın əsərlərində bir ideya bütövlüyü, poetik bütövlük görmək olur. Bu əsərlərdə güclü həyat nəfəsi, insan nəfəsi var, insan taleyi haqqında poetik düşüncələr və bu düşüncələrdən irəli gələn lirik ricətlər mövcuddur.

Diqqəti cəlb edən «Qızılgül olmayadı» poemasıdır. Bu poemanı həyəcənsiz oxumaq olmur. Şair onu yazanda nələrlə çəkib, onu bilmirik, oxucu ondan az psixoloji hallara düşür. Roema ilk sətiərlərdən oxucunu özünə elə çəkir ki, axıra qədər onun təsirindən ayrılı bilmir. Müşfiqə həsr olunmuş bu poema əslində Azərbaycan xalqının taleyindən danışır, 1937-ci ilin dərdlərindən, nakam insanlardan söhbət açır.

Gecə şairin qapısı döyülür. Kimdir gələn?
Əynində nimdaş palto,
başında bir nimdaş şal,
nə ipəkdir, nə də yun.
Saçları ağ-
illərlə bağlı qalıb,
şəfəqini itirmiş
adica gümüş kimi.
Gözlər-cüt qara ulduz,
quyuya düşmüş kimi.

Vaxtilə yaxından-yaxın olan, lakin illərin arxasında qalaraq uzaqdan-uzağa çevrilən, saralıb-solan və tanınmaz hala düşən bu insan kimdir? Şair ricət edir, ümumi təbiət qanunlarına söykənir.

Məlumdur ki, ağ saçlar
insanları ayıran
ələmət, nişan deyil.
Nə ipək, nə yun olan
qara bir şal, həmçinin
Dalğaların köpüyü,
gecələrin örtüyü
bir ələmət olarmı
yollarında gəmiçinin!?

Bu tanınmaz hala düşmüş adam şair Müşfiqin ilham pərisi Dərbərdir. Müəllifin səsi eşidilir: «Elə bil ki, bu qarşımda canlanan, insan deyil, surətdir». Göz yaşları sözün yolunu kəsir. Rəsul Rza ricət edərək:

Dərd nələr, nələr etmir
adamlar!

- deyir. Həyəcanlar bir qədər ara verir, şairə, Dərbərə «xoş gəldin» deyir. Yenə araya sükut çökür, «mərhəmətsiz, amansız bir sükut». Yenə müəllif dillənir:

Bu sükutun dili yansın!
Yandırır bir göz kimi.
Yandırır
Bir nadan ağzından çıxan
Söz kimi!

Dərbər susur, şair sükutu pozaraq, Müşfiqlə ilk görüşündən və sonrakı dostluqlarından danışır; o dövrlük sənət dostlarından söz açır, o dövr sənət dostlarından ki, artıq onlar yoxdur. Elə buradaca şairin düşüncələri səslənir:

Ağır olur yaxşı dostun
ayrılığı da, itkisi də.

Bu dostların sakiti, coşub- daşanı... vardı, hərəsi bir xarakterdə, amma hamısı yaxşı, hamısı yazıb-yaradan. Şairin fikrincə, əsl

Dostluq qırılmaz olur,-
böyük məqsəd uğrunda
Canlı ürək teliylə
bağlanmışdırsa əgər!

Rəsul Rza bu dostlardan, bu dostluqdan söz açır və hekayəyə ara verərək, ricətlə dostluq haqqında sözünü deyir; bu ricət bir qədər uzun olsa da, onu bütönlüklə verməyə bilmirik. Bu ricət dostluq haqqında çox şeydir. Bu ricət konkret kontekstdən çıxaraq insan münasibətləri haqqında düşündürücü mühakimələr kimi səslənir:

Dostluq var ki,
tufanlar, fırtınalar
onu yıxa bilmir

Dostluq var ki,
 zamanın sınağından çıxma bilmir.
 Dostluq müxtəlif olur
 düşmənlik kimi.
 Dost var,- ayrılmaz səndən
 sümükdən ilik kimi.
 Dost var, adı dost,
 özü payız küləyi.
 Bahar buludu kimi.
 tez coşur, tez soyuyur
 hər arzusu, diləyi.
 Dostluq, sanki, bir ocaqdır.
 Gur olsa odu-alovu,
 onu daha da kükrədən
 qəflətən qalxan külək.
 Gözünü kül örtmüşsə,
 alovu tüstüyə qarışdırsa,
 xəlif bir yerdən sönəcək.

Rəsul Rza dostlarını, o cümlədən, sənət dostlarını, sənət və insanlıq naminə yazıb-yaradanları yada salmaqla bərabər, sənət adına ləkə gətirən boşboğazların da olduğunu qeyd edir. Şairin lirik mühakimələrini eşidirik:

Kəsilməyib kökü hələ
 riyakarın, rüşvətxorun,
 mənsəbpərəstin, mərdimazarın!
 Neyləyək ki, «İnsan» -adlanır
 bəşərin yaxşısı da, pisi də,
 rütubətli məclislərin
 şəbədəçi iblisi də!

Şair «Mətləbdən uzaq düşdük, deyəsən» deyir və əlavə edir ki, nə edəsən:

Sinədə qövr edəndə qübar,
 dolu olanda ürək,
 deyib boşaldasan gərək!..

Rəsul Rza, içində lirik ricət parçaları olan, ancaq bütünlüklə ricət təsiri bağışlayan bu düşüncələrdən ayrılır və Müşfiqlə tanışlığı, sonra da birlikdə oturub-durmaları haqqında, birlikdə yazıb-yaratmaları barədə başladığı hekayələri davam etdirir. Sevincli və kədərli günlərindən danışır, güzəranlarından söz açır, xatirələrə müraciət edir, Müşfiqin şeirlərindən və şeir deməyindən bəhs edir, oxuduqları bir sıra klassiklərin (Füzuli, Nədim, Puşkin, Bayron, Sabir, Natəvan və Lermontovun) adlarını çəkir. Ancaq gəncliyin bu gözəl birliyi birdən-birə yox olur, Müşfiq gedər-gəlməzə gedir: «Bir axşamüstü vədələşdik, ayrıldıq, - Sabah görüşərik, - deyə. «Sabah» gəldi. C. gəlmədi. » Əli, gəlmədi, Müşfiq gəlmədi.

Elə bilirəm ki, bu hüznü «Qızılgül olmaydı» poeması bununla başa çatır. Yox! Şairin ürəyi hələ boşalmayıb. O, yenə Müşfiqlə günlərə qayıdır; o ünsiyyət təsəvvüründən ayrılma bilmir; yenidən həyat tarixçəsinin vərəqlərini çevirir: «Seyid Hüseyn dustaq, Cavad dustaq», «tanrı «Gözəllik və sevgi» Cavid olmuşdu «xalq düşməni!». Şair Azərbaycan xalqının başına bəla açanların da adını çəkir. Şair Dilbərin adından belə bir sual qoyur:

Bəs qırılan ümidin,
 bəs intizar gözlərin,
 zülmətli gündüzlərin
 günahı kimdədir?

Bu, ritorik sual idi. Şair, Dilbərə üz tutaraq deyir ki, «Cavabı məndən gözləmədin». Çünki bu sualın cavabı çox çətindir. Şair, Dilbərə müraciət edərək deyir: «Mənə elə gəldi ki, sən əllərin titrəyə-titrəyə bir dəftər çıxartdın qoynundan. Dedin:-Ondan qalan yadigar bu dəftərdir, bu vərəqlər». Rəsul Rza həmin dəftəri vərəqləyib Müşfiqdən qalan sətirləri yada salır, onları öz dili ilə yenidən canlandırır. Bir vərəqdə «Bakı» şeiri, digərində «Ana» şeiri; başqa vərəqlərdə müxtəlif qeydlər. Dəftərdən Müşfiqin dilindən bir parça şeir oxuyur. Şair deyir ki, Müşfiq dostlarını gözləyir, onlar isə yubanırlar; Müşfiq «Hani dostlar?!», - deyir, tənhalıqdan sıxılır və dilindən xalq yaradıcılığı ilə əlaqəli bir ricət çıxır:

Qızılgül olmaydı,
 Ey kaş ki, olmaydı,
 Saralıb solmaydı!
 Nə olar, solmaydı!
 Bir ayrılıq, bir ölüm
 bir də yaralı könüm,
 heç biri olmaydı.

Əslində ortada belə bir dəftər olmayıb. Dilbər də şairə belə bir dəftər verməyibdir. Bu dəftər də, ona istinad olunan poema da müəllifinin təxəyyülündən doğan düşüncələrdir. Əslində Müşfiqdən bu dəftər qalsaydı, elə belə olardı, Rəsul Rzanın təsəvvür etdiyi kimi...

Rəsul Rza sonrakı dövrdən söz açır, deyir ki, ölkənin başından dumanlar gedibdir; «Neçə ev, neçə ocaq təmizləndi ləkədən. Ağır günlərin vahiməsi bir cani kimi qovulur böyük bir ölkədən».Düşünür:

O da birçə günlüyə
 gələ bilsəydi indi;
 görərdi ki,
 şaxtalar keçdi,
 hava isindi.
 Görərdi ki, şeiri
 neçə dillərdə əzbər olub...

TOPONOMİK VAHİDLƏRDƏ YAŞAYAN SABİT VƏ DƏYİŞKƏN ETNONİMLƏR

Taliyə ƏLİYEVƏ,
Azərbaycan Tibb Universitetinin müəllimi

Etnonimlərin-qədim qəbilə və tayfa adlarının bir qismi öz nəsil anlayışını indiyə qədər də qoruyub saxlayır. Məsələn, respublikamızın müxtəlif rayonlarındakı Qarabağlılar nəslı, Qazax rayonundakı Qaradəmirçilər nəslı, Gəncədəki Ozanlar nəslı, Toyuqçular nəslı kimi etnonimlər buna misal ola bilər. Belə nəsil adlarının sayı respublikamızın ərazisində çoxdur. Lakin elə nəsil adları da var ki, onlar toponimlərdə – yer adlarında, dağ, dərə, çay adlarında və s. qorunub saxlanılır.

Diqqətəlayiq haldır ki, nəsil anlayışlı adların mühüm bir qismi toponimik vahidlərdə sabit şəkildə saxlanılır. Bu da onların təhlili və tədqiqi sahəsindəki işləri xeyli asanlaşdırır. Demək olmaz ki, belə toponimlərdə əks olunan həmin tipli etnonimlərdə tarixən heç bir dəyişmə olmamışdır.

Aydın ki, etnonimlər öz əvvəlki nəsil anlayışı bildirmə funksiyasını itirib yer adlarında əks olunanda onlarda müəyyən dəyişmələrin baş verməsi də mümkün hadisələrdən hesab edilməlidir. Lakin etnonimlərin özü yer adlarında sabit şəkildə saxlandıqda belə dəyişmə yalnız onun fonetik quruluşunda baş verə bilər. Bundan əlavə, etnonimlərin özü toponimik vahidə çevrildikdə onlara müvafiq toponim yaradıcı elementlər də qoşula bilər.

Respublikamızın ərazisində mövcud olan bu cür etnik toponimlər sırasına qədim Bayat, Doqer, Beqdili, Qarxın, Bayandur, Becene, Eymur kimi etnonimlər əsasında formalaşan yer adlarını misal göstərmək olar.

Bayat etnonimi qədim türk qəbilə birləşmələrindən birinin ümumi adı olmuşdur. Bu nəsilən olanlar isə mənbələrdə Bayatlar kimi tanınırlar. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Qorqud Atanın özünün Bayat qəbiləsindən olduğu göstərilir. Bayat qəbilə adı toponimə çevrilərkən, demək olar ki, onun quruluşunda dəyişmə baş verməmişdir. Müstəqil şəkildə toponimik vahid kimi Ağcabədi, Salyan, Şamaxı və Ucar rayonlarındakı Bayat kəndinin adında əks olunur.

Bəzən toponimlərdə isə Bayat etnonimi adın bir tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Belə adlarda da Bayat etnonimi sabit şəklini saxlayır. Məsələn, Dəvəçi rayonundakı Sincanbayat və Uzunbayat yer adları bu qəbildəndir.

Doqer etnonimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı Duxa Qoca oğlunun adında öz əksini tapır. Doqer etnonimi Şəmkir və Tərtər rayonları ərazisindəki Düyərli kənd adında yaşayır. Kənd adının özündən görünüyü kimi, burada Doqer etnonimi ilə müqayisədə həm fonetik, həm də morfoloji fərqlənmişdir. Belə ki, Doqer adı toponimə

çevrilərkən Düyər şəklinə düşmüş, üstəlik buraya toponim yaratma vasitəsi kimi -li şəkilçisi əlavə olunmuşdur. Toponimlərə xas olan cəhətlərdən biri kimi, -li şəkilçisi, burada mənsubiyyət, aidiyyət anlayışı bildirməyə xidmət edir.

Beqdili Tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, Beqdili tayfasından olan nəsilər indi də Türkmənistanda Köklei, İranda isə Doğurca qəbilələri içərisində yaşamaqdadırlar. Beqdili etnonimi Yevlax və Salyan rayonlarındakı Bəydili toponimində saxlanılır. Beqdili etnonimi ilə müqayisədə Bəydili toponimində fonetik dəyişiklik az nəzərə çarpır. Ayırı-ayrı mənbələrdə göstərildiyinə görə, Beqdili qəbiləsinin nümayəndələri Suriya ərazisində də yaşamışlar.

Qarxın etnonimi Azərbaycan ərazisində Quba rayonundakı Qarxun, Yevlax rayonundakı Aşağı Qarxun, Yuxarı Qarxun adlarında saxlanılır. Göründüyü kimi, Qarxun toponimində Qarxın etnonimi cüzi fonetik dəyişməyə uğramışdır. Qarxın etnonimi ilə bağlı yer adları Dağıstanda, Türkmənistanda və Özbəkistanda da mövcuddur.

Bayandur Tədqiqatçıların məlumatına görə Türkiyənin İzmir və Balıkesir rayonlarında yer adı kimi saxlanılır. Türkmənistanda isə Köklei tayfası özlərinin Bayandur nəslı ilə əlaqəsi olduğunu göstərirlər. Bayandur etnonimi respublikamızın ərazisində Tərtər rayonundakı Bayandur və Bayandurlu toponimlərinə qalmaqdadır. Bayandur adı, həmçinin Laçın rayonu ərazisindəki Bayandurçay hidronimində əks olunur.

Becene etnonimi toponimik vahid kimi Naxçıvandakı Biçənək dağ aşırımı adında və Şahbuz rayonundakı Biçənək kənd adında qalmışdır. Toponimik vahidlərdən göründüyü kimi, Becene etnonimi həmin adlardan sonra k samitinin əlavə olunması və saitlərin əvəz edilməsi ilə fərqlənir.

Eymur adı respublikamızın ərazisindəki toponimlərdə Eymur və ya Əmir şəklində saxlanılır. Ağdaş rayonundakı Eymur, Əmirarx, Gədəbəy rayonundakı Əmirli, Daşkəsən rayonundakı Əmirvar, Cəbrayıl rayonundakı Əmirvarlı kimi yer adları bu qəbildəndir.

Toponimlərdə sabit şəkildə saxlanılmayan vahidlərə aid isə Oğuz qəbilə və tayfa adlarını bildiren Qayı, Salur və Yıva (İva) kimi etnonimləri misal göstərmək olar. Bunlar qədim Oğuz qəbilələrinə aid etnonimlərin bir tərkib hissəsindən ibarətdir. Belə etnonimlər zaman keçdikcə dəyişilmiş, öz ilkin formasından uzaqlaşmış, bəzən də toponimlərdə onların müəyyən qalıqları mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Qayı qəbiləsinin adı Mahmud Kaşğarının «Divani-Lügət-it türk» əsərində Kayığ şəklində Oğuz nəslinin ikinci qəbiləsinin adı kimi verilir.

Qayı etnonimi «Dədə Qorqud» dastanlarında da xatırlanır. Müasir dövrümüzdə qədər yaşayıb gələn toponimik vahidlərdə Qayı etnonimi ilkin variantına uyğun şəklini saxlamır. Bu etnonim toponimik vahidlərdə Qaya şəklində əks olunur.

Təsadüfi deyildir ki, Qaya tərkibli toponimlərə paralel şəkildə həm qaya və həm də qaya olmayan ərazilərdə təsadüf edilir. «Qaya» adı

toponimlərdə bir etnonim kimi həm birinci, həm də ikinci komponent yerində işlənir. Məsələn, Şəki rayonundakı Qayataşı, Quba rayonundakı Qayadalı, Tovuz rayonundakı Qayadibi, Qusar rayonundakı Qayakənd adlarında Qaya sözü birinci tərkib kimi işlənir. Qubadlı rayonundakı Ballıqaya, Goranboy rayonundakı Dalıqaya, Kəlbəcər rayonundakı Keçiliqaya, Bərdə, Cəbrayıl rayonlarındakı Həsənqaya kənd adlarında isə Qayı sözü ikinci tərkib yerini tutur.

Bundan başqa, bəzi toponimik vahidlər Qaya sözüə –**ı** şəkilçisinin əlavə edilməsi yolu ilə yaranmışdır. Məsələn, Qubadlı və Bərdə rayonlarındakı Qayalı kənd adları bu cəhətdən səciyyəvidir. Respublikamızın ərazisindəki bəzi toponimlərdə isə Qayı etnoniminin Quy şəklindəki izinin qaldığını güman etmək olar. Bu gümanı söyləməyə belə bir əsas vardır ki, tərkibində həmin elementin işləndiyi toponimlər respublikamızın ərazisində paralel şəkildə mövcuddur. Məsələn, respublikamızın ərazisində, Daşkəsən rayonundakı Quytul və Cəbrayıl rayonundakı Quycaq yer adlarını bu qəbildən hesab etmək olar.

Toponimik vahidlərin bəzilərində **Salur** etnoniminin **Səl** – elementinin saxlanması təsadüf edilir. Ayrı – ayrı ərazilərdə **Səl** tərkibli paralel toponimlərin mövcudluğu bu tərkibin **Salur** etnonimə aidiyyəti barədə fikir irəli sürməyə əsas verir. Respublikamızın ərazisində **Salur** etnoniminin bir hissəsi hesab edilən **Səl** tərkibli toponimik vahidlərə təsadüf edilir: **Salqard /Yardımlı /, Salban /Balakən/, Salçuqa /Qəbələ/, Salahlı /Zərdab, Yevlax, Göygöl/, Salahlı Kəngərli /Ağdam/, Salyan /Salyan şəhəri/, Salahlı /Qazax/, Saltah /Culfa/, Daş Salahlı, Aşağı Salahlı /Qazax/ və s.**

Toponimik vahidlərdə öz izlərini saxlayan qədim Oğuz qəbilə adlarından biri də **Yiva /İva/** etnonimidir. Azərbaycan toponimiyasında **Yiva /İva/** etnonimi öz izlərini əsas etibarilə, **Ev** və **Yev** şəklində saxlayır. **Yiva /İva/** etnoniminin izləri olduğu güman edilən **Ev** və **Yev** tərkiblərinə isə Ağdaş və Tərtər rayonlarındakı Eyoğlu kəndlərinin, həmçinin, Yevlax rayonunun adında rast gəlmək olur.

Yer adlarında bütöv və ya müəyyən bir element şəklində saxlanılan etnonimlərin tədqiqi, təhlili qədim tariximizə dair maraqlı faktların ortaya çıxarılması üçün zəmin yaradan ən mühüm amillərdən biridir.

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər:
tədris metodikası, iş təcrübəsi

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
Bakı şəhərindəki 162 saylı orta məktəbin müəllimi

Yeni texnologiyaların səmərəliliyinin yoxlanılması üzrə apardığımız eksperimentin ilkin nəticələri (jurnalın keçən nömrəsində dərc olunmuş məqaləmizdə nəsr əsərlərinin təhlilinə aid əhatəli nümunə verilmişdir) inamla deməyə əsas verir ki, ədəbiyyatdan bütün proqram materiallarının tədrisində onların tətbiqi mümkün və faydalıdır. Bu və ya digər təlim materialının tədrisində hansı **metodun, priyom** və **iş növünün** daha faydalı olduğunu müəyyənləşdirmək isə müəllimdən yüksək səriştə tələb edir və bu bacarıq təcrübədə tədricən qazanılacaqdır. Metodist alimlər də bu məsələ ilə əlaqədar müəllimlərə praktik kömək göstərməlidirlər.

Digər yazılarında olduğu kimi, burada da xatırladıram ki, yeni texnologiyalar klassik metodikanın sınaqdan çıxmış faydalı **metod, priyom** və **iş növlərini** inkar etmir, əksinə, bir çox hallarda onlar qarşılıqlı əlaqədə tətbiq edilir və bu, nəticənin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Bu gün orta məktəb müəllimini ən çox düşündürən yeni texnologiyaların tətbiqini nümayiş etdirən **praktik nümunələrdir**. Məhz buna görə də eksperiment materiallarından birinin (Ə.Haqverdiyevin “Mizə Səfər” hekayəsinin) tədrisinə həsr olunmuş dərslərin səciyyəvi məqamlarını oxucuların nəzərinə çatdırırıq. Bu hekayənin VIII sinifdə tədrisinə proqramda 3 saat ayrılmışdır. Onun planlaşdırılmasını fərqli şəkildə apardıq¹; birinci saat hekayənin **məzmununun** mənimsənilməsinə, ikinci, üçüncü saatlar isə **təhlilə** həsr olundu.

Müəllim üçün məlumat

Ədəbiyyat fənninin təbiəti iki mühüm məsələnin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Fəal/interaktiv dərslər əlamətlərindən biri **tədqiqat sualının** mövcud olmasıdır. Sual yaranır: Müəyyən əsərin məzmununun öyrənilməsi və təhlili üçün bir tədqiqat sualı kifayətdirmi? Yoxsa onların hər biri üçün ayrı-ayrılıqda tədqiqat sualı müəyyənləşdirilməlidir?

Mürəkkəb konfliktli, çoxplanlı və ideyaca zəngin əsərlərin həm məzmunu, həm də təhlili üçün bir tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi daha faydalıdır. Belə olanda

¹ Yazıçının tərcümeyi-halının mənimsənilməsinə də fərqli yanaşıldı; şagirdlərin yazıçı haqqında VII sinifdə qazandıqları məlumat əsasında 3-4 dəqiqəlik müsahibədən sonra dərslərdəki 5 suala internet səhifələrindən (şagirdlərin əksəriyyətinin buna imkanı var) cavab hazırlamaq ev tapşırığı kimi verildi. Ümumiyyətlə, eksperimentin gedişində bu iş üsulundan ardıcıl istifadə olunmuşdur. Maraqlı da nəticələr əldə edilmişdir; şagirdlər öyrəndikləri məlumatlarla dərslərdəki tərcümeyi-hal materiallarının müqayisəsinə böyük həvəs göstərirlər.

məzmunun öyrənilməsi prosesində tədqiqat sualının aydınlaşdırılması üzrə aparılan işlər sonrakı mərhələ – təhlil üçün zəmin rolunu oynayır. Bu mövqə C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” əsərlərinin tədrisində özünü doğrultdu. Sadə süjetli əsərlərin (o cümlədən “Mirzə Səfər”in) tədrisində həm məzmun, həm də təhlil dərsləri üçün ayrıca tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsi və araşdırılması məqsədəuyğun sayıldı.

İkinci məsələ faal/interaktiv dərslərdə müşahidə olunan vaxt qıtlığı ilə bağlıdır. Çoxları, necə deyirlər, bunun üstünü vurmur, onu xatırlatmağa üstünlük verir. Z.Veysova ayrı-ayrı metodların tətbiqi yollarını şərh edərkən vaxt çatışmazlığını yaranan biləcək problemlərin sırasında göstərir.

Vaxt qıtlığı, vaxt çatışmazlığı eksperimental tədqiqatımızın ilk vaxtlar ən ağırlı məqamı oldu. Bu problemin həlli yolunu belə tapdıq: Geniş araşdırma tələb edən tədqiqat sualının mövcud olduğu dərsi “tədqiqatın aparılması” mərhələsi ilə başa çatdırırdıq. Sonrakı mərhələlər (“Qazanılmış biliklərin mübadiləsi” və s.) yeni dərs saatına keçirildi.

Əlbəttə, elmi araşdırmalar çoxaldıqca və dərinləşdikcə haqqında danışdığımız hər iki məsələ ilə bağlı yeni, daha səmərəli variantların tapılması mümkündür.

Dərslərin təsvirini icmal formasında təqdim etməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Birinci dərs.

Mövzu: Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsinin məzmunu üzərində iş.

Məqsəd: – hekayənin məzmununun mənimsənilməsi;
– şagirdlərin “dostluq”, “asıl dost necə olmalıdır” anlayışları barədəki təsəvvürlərinin zənginləşdirilməsi;
– məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
– kollektivdə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: kiçik qruplarla iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, ziqzaq²

Təchizat: – Ədəbiyyat VIII sinif üçün dərslik (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Araslı, S.Hüseynoğlu). B., 2006, səh. 192-204;
– çap materialları (K.Məmmədov. Ə.Haqverdiyev. B., 1970, səh.87-88, 179-180; T.Mütəllibov. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası. B., 1988, səh.165, 168-169, 177-179, 192-193, 219-220);
– iş vərəqləri.

Sövqetmə, problemin qoyuluşu³.

Sinfə müraciət edirəm :

Siz dostluq, yoldaşlıq haqqında çox eşitmişiniz. Bu barədə xeyli bədii əsər oxumusunuz. Bu əsərlərdən hansılarını xatırlada bilərsiniz?

Şagirdlər aşağı siniflərdə keçdikləri əsərlərin (“Sədaqətli dostlar haqqında”, “Qaraca qız”, “Xeyir və Şər”, “Azad” və s.) adını çəkirlər.

Yenidən sinfə müraciət edirəm:

Bəs şifahi xalq ədəbiyyatından hansı nümunələri yada sala bilərsiniz?

² Pedaqoji ədəbiyyatda “ziqzaq” (bəzən də “mozaika”) deyilən iş növünü (onu “metod” hesab edirlər) “zənci varı oxu və öyrənilmə” adlandırmaq münasib sayırıq.

³ Dərsin bədii rəhətə peşqoji ədəbiyyatda “məntiqi, problemli” deyilən iş növünü f. da e. lili.

⁴ Keçmiş dərsin (əbirin) “bir cümlədə əskinasın” şəitinin təhlili) sorgusu üzrə aparılan işin təsvirini verməyi məqsədəuyğun sayırıq.

Şagirdlər aşağı siniflərdən, eləcə də müstəqil öyrəndikləri atalar sözlərini (“Dost dar gündə tanınar”, “Dost qədrini dost bilər”, “Yaxşı dostu yaman gündə sına...”) xatırladı, “Koroğlu”dan keçdikləri qollar əsasında dəlillərin arasında mehriban dostluq əlaqələrinin olmasından danışırlar.

Sinfə müraciət edirəm:

Məşhur yazıçıların, görkəmli alimlərin dostluğuna aid çoxlu nümunələr göstərmək olar. İnsan həyatda tutduğu mövqedən, yaşından və s. asılı olmayaraq dosta, dost sözüə həmişə ehtiyac duyar. Maraqlıdır ki, dostluqda dənük çıxanlar da olur. Hətta “dostluğun ömrü uzun olmur” fikrini tez-tez təkrar edənlər də tapılır. Bəs nə vaxt, hansı hallarda səmimi dostluqdan danışmaq mümkündür? Haqiqi dost necə olmalıdır?

Sonuncu sualla əlaqədar fikirlərinizi bildirin.

Sinifdəki on altı şagirdin hamısı öz mövqeyini açıqlamaq arzusunda olduğunu bildirir. Təkrarlar nəzərə alınmadan fərqli fikirlər – fərziyyələr qeyd edilir.

Şagirdlərə müraciət edirəm:

Fikirlərin nə qədər fərqli olduğunu eşitdiniz. Hər kəs özünü haqlı sayır. Haqiqəti aşkara çıxarmaq üçün tutarlı dəlillərə, sübuta ehtiyac olduğunu hiss edirsiniz. Bunun üçün əlimizdə mötəbər mənbə, yaxşı vasitə var. Bu, Ə.Haqverdiyevin “Mirzə Səfər” hekayəsidir. Yuxarıdakı sualı (“Haqiqi dost necə olmalıdır?”) tədqiqat sualı kimi qəbul edək və onu araşdırıq.

Sonra sinifdəki şagirdləri qruplara bölürəm. Bunun üçün şagirdlər növbə ilə 1-4 rəqəmlərini sayırlar. Beləliklə, hər qrupda 4 nəfər olmaqla dörd qrup yaranır. Həmin sinfin şagirdlərinə məlumdur ki, bu dörd qrup əsas qruplar adlanır. Şagirdlər təklifimi gözləmədən yeni qruplar yaradırlar. Bunun üçün əsas qrupdakı 1-lər bir qrupda, 2-lər başqa qrupda, 3-lər üçüncü qrupda, 4-lər dördüncü qrupda birləşirlər. Yaranan yeni 4 qrup ekspert qruplar adlanır. Hekayənin dörd bərabər hissəyə böldüyüm parçalarını oxumağı ekspert qruplarına təklif edirəm. Beləliklə, birinci hissəni (əsrin əvvəlindən – “Səfər! Papağını götür, buradan get!” cümləsinə qədər) birinci qrup, ikinci hissəni (“Səfər! Papağını götür, buradan get!” cümləsindən – “Usta Zeynal Mirzə Səfərə Həsən ağanın yanına getməyi məsləhət gördü” cümləsinə qədər) ikinci qrup, üçüncü hissəni (“Usta Zeynal Mirzə Səfərə Həsən ağanın yanına getməyi məsləhət gördü” cümləsindən – “A kişi, sən bir kasıb adamsan, ali təhsil görmüş uşaqları sən neyləyirsən?” cümləsinə qədər) üçüncü qrup, dördüncü hissəni (“A kişi, sən bir kasıb adamsan, ali təhsil görmüş uşaqları sən neyləyirsən?” cümləsindən hekayənin sonuna kimi) dördüncü qrup oxuyur. Bunu dərsin tədqiqatın aparılması mərhələsi hesab etmək olar.

Tədqiqatın aparılması.

Ekspert qruplarda birləşən şagirdlərə məlumdur ki, onlar üçün ayrılmış hissəni elə əhatəli və dərinədən öyrənməlidirlər ki, əsas qruplardakı yoldaşlarında mətnin məzmununu barədə dolğun təsəvvür yarada bilsinlər.

Ekspert qrupların işini diqqətlə izləyirəm. Ehtiyac yaranan məqamlarda bu və ya digər qrupa istiqamət verirəm. Qruplar isə öz işlərini fərqli şəkildə

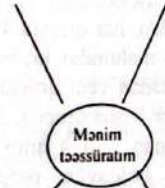
qururlar. Birinci qrupun üzvləri məni fərdi qaydada oxuduqdan sonra hər biri – “Mən əsas qrupa, başlıca olaraq, nələri çatdıracağam?” – sualına cavab verir. Qrupun hər bir üzvü mövqeyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmalıdır. Əks halda digər üç nəfər ondan əlavə izahat tələb edir. Beləliklə, bu qrupun hər bir üzvünün əsas qrup üçün tam hazır olduğuna digər üç nəfər zəmin durmalıdır.

İkinci qrupun üzvləri onlar üçün ayrılmış hissəni fərdi qaydada oxuduqdan sonra müzakirə edirlər. Əsas mətləbin nədən ibarət olması barədə razılığa gəldikdən sonra ayrı-ayrı detalları nəzərdən keçirirlər. Sonra oxunmuş parçanı 4 hissəyə bölür, püşk əsasında hərə bir hissənin məzmununu (ardıcillıq gözlənilməklə) danışır. Digər üç nəfər danışana suallar verir.

Üçüncü qrupun üzvləri onlar üçün nəzərdə tutulmuş hissəni fərdi qaydada oxuduqdan sonra təəssüratlarını yazırlar. Təəssüratını birinci yazan şagird kağızı sağ tərəfində oturan yoldaşına verir, yazılanları diqqətlə oxuyan və öz fikrini qeyd edən ikinci şagird üçüncüyə, o isə dördüncüyə ötürür. İşin şərti şagirdlərə məlumdur: təkrara yol verilməməli, yazılanlar yığcam olmalıdır. Təəssüratların yazılması oxunmuş hissədəki başlıca məsələlər əhatə olunana qədər davam edir.

İxtisarla verdiyimiz aşağıdakı nümunə bu işin məzmunu barədə təsəvvür yaradır.

-Həsən ağanın, aralarında heç nə olmayıbmiş kimi Mirzə Səfərə “şirin-şirin” danışması məni çox təəccübləndirdi. Adamda neçə sifət olarmış?! (Ə.Siyatel).

- Usta Zeynalın Mirzə Səfərə Həsən ağanın ayağına getməsinə təklif etməsi məni çox təəccübləndirdi. Onun əsil niyyətini başa düşəndə sevindim...
... Onların dostluğu məni heyran elədi. Usta Zeynalın Mirzə Səfərə dediyi “bu gündən sonra mən malımı, canımı sənə kimi dostun yolunda qoyaram” sözləri necə də səmimidir... (Q.Nigar).

- Doğru deyirlər ki, həqiqi dost çətin gündə tanınır. Usta Zeynal çətin vəziyyətə düşən dostuna vaxtında kömək əlini uzadır. Dostu Usta Zeynalın kömək təklifindən Mirzə Səfərin təsirlənib ağlaması məni də ağlatdı... (Q.Sara).

- Mənə ən çox təsir edən Mirzə Səfərin kiçik oğlunun təklifi oldu. Dövlətli “balalarına” dərs deyib qazandığı pulu qardaşına göndərmək arzusunı bildirən kiçik qardaşa qəlbimdə böyük rəğbət oyandı... (S.Fərman).

Bu məzmunu təəssüratın yazılması o vaxt mümkündür ki, mətn müəmməl mənimləmiş olsun. Lakin üçüncü ekspert qrupu bununla məhdudlaşmır; qrupun üzvləri nə üçün məhz bu məzmunu təəssürat yazdıqlarının səbəbini izah edir, bununla bağlı yoldaşlarının suallarına cavab verirlər. Bu, tədricən müzakirəyə aparıb çıxarır. Müzakirə tamamlandıqdan sonra şagirdlərdən biri məzmunu bütövlükdə danışır, qrupun digər üzvləri elə prosesdə əlavələr edir, unudulanları xatırladır.

Dördüncü ekspert qrupun üzvləri məni fərdi qaydada oxuduqdan sonra onu beşə parçalayıb, bəzi və bəzi hissələri ad verirlər: I. Əsas ağanın Mirzə

Səfərə “məsləhəti”; II. Həsən ağanın tələbə ilə görüşmək arzusu; III. Mirzə Səfərin vəsiyyəti.

Sonra hər parçanın məzmununa aid plan yazılır. Plan tərtib edilərkən mətn yenidən, həm də diqqətlə araşdırılır, ən kiçik detal, ştrix belə nəzərdən qaçırılmaz. Bütün bunlardan sonra hər üç parçanın məzmunu hazırlanmış plan əsasında üç formada – yığcam, geniş – mətnə yaxın və yaradıcı nağıl edilir.

Ekspert qruplarda iş başa çatdıqdan sonra hər bir şagird əsas qrupa – öz qrupuna qayıdır. Beləliklə, ilk yaradılan dörd qrup ayrı-ayrılıqda oturur və hər ekspert öyrəndiyini digərlərinə çatdırır. Bir az da xırdalasaq, “birlər” (1 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin birinci hissəsinin, “ikilər” (2 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin ikinci hissəsinin, “üçlər” (3 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) üçüncü hissəsinin, “dördlər” (4 rəqəmi ilə birləşən ekspertlər) hekayənin dördüncü hissəsinin məzmunu barədə qrup üzvlərində dolğun təsəvvür yaradırlar.

Aşağıdakı cədvəl təsvir olunan işin təşkili ilə bağlı oxucuda yaranan təsəvvürün konkretləşməsinə əhəmiyyətli təsir edəcəkdir.

Əsas qruplar	1. Q.Nurlana. 2. M.Kazım. 3. S.Fərman. 4. H.Anar.	1. Ə.Ülviyyə. 2. İ.Gülmar. 3. Q.Nigar. 4. M.Taleh.	1. D.Gülüstən. 2. A.Natəvan. 3. Ə.Siyatel. 4. Ə.Lalə.	1. A.Yenilə. 2. Ə.Elnur. 3. Q.Sara. 4. M.Nicat.
Ekspert qruplar	1. Q.Nurlana. 2. Ə.Ülviyyə. 3. D.Gülüstən. 4. A.Yenilə.	1. M.Kazım. 2. İ.Gülmar. 3. A.Natəvan. 4. Ə.Elnur.	1. S.Fərman. 2. Q.Nigar. 3. Ə.Siyatel. 4. Q.Sara.	1. H.Anar. 2. M.Taleh. 3. Ə.Lalə. 4. M.Nicat.
Ekspert qrupların işi	I hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.	II hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.	III hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.	IV hissəni oxuyur, müzakirə edir, mənimləyirlər.
Ekspert qrupların üzvləri əsas (ilk) qruplara qayıdır, öyrəndiklərini yoldaşlarına çatdırırlar.				
Oxunmuş hissələr əsas qruplarda dinlənir, müzakirə edilir, fikir mübadiləsi aparılır.	I hissəni Q.Nurlana danışır. (M.Kazım, S.Fərman, H.Anar dinləyir). II hissəni M.Kazım danışır. (Q.Nurlana, S.Fərman, H.Anar dinləyir). III hissəni S.Fərman danışır. (Q.Nurlana, M.Kazım, H.Anar dinləyir). IV hissəni H.Anar danışır. (Q.Nurlana, M.Kazım, S.Fərman dinləyir).	I hissəni Ə.Ülviyyə danışır. (Ə.Gülmar, Q.Nigar, M.Taleh dinləyir). II hissəni İ.Gülmar danışır. (Ə.Ülviyyə, Q.Nigar, M.Taleh dinləyir). III hissəni Q.Nigar danışır. (Ə.Ülviyyə, İ.Gülmar, M.Taleh dinləyir). IV hissəni M.Taleh danışır. (Ə.Ülviyyə, İ.Gülmar, Q.Nigar dinləyir).	I hissəni D.Gülüstən danışır. (A.Natəvan, Ə.Siyatel, Ə.Lalə dinləyir). II hissəni A.Natəvan danışır. (D.Gülüstən, Ə.Siyatel, Ə.Lalə dinləyir). III hissəni Ə.Siyatel danışır. (D.Gülüstən, A.Natəvan, Ə.Lalə dinləyir). IV hissəni Ə.Lalə danışır. (D.Gülüstən, A.Natəvan, Ə.Siyatel dinləyir).	I hissəni A.Yenilə danışır. (Ə.Elnur, Q.Sara, M.Nicat dinləyir). II hissəni Ə.Elnur danışır. (A.Yenilə, Q.Sara, M.Nicat dinləyir). III hissəni Q.Sara danışır. (A.Yenilə, Ə.Elnur, M.Nicat dinləyir). IV hissəni M.Nicat danışır. (A.Yenilə, Ə.Elnur, M.Nicat dinləyir).

Ekspertlərin əsas qruplarda apardıqları işi dərsin “qazanılmış biliklərin mübadiləsi” mərhələsi hesab etmək olar.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün müəyyənləşdirilmiş suallar (dərslərdəki suallardan da istifadə edilmişdir) təkcə əsərin məzmununu ilə bağlı qazanılmış təsəvvürün tamlığına, dolğun şəkil alması məqsədinə xidmət etmir. Suallar, həm də müzakirəni tədqiqat sualına istiqamətləndirmək məqsədini güdür. Sualların bir qisminə nəzər salaq:

1. Mirzə Səfərin şəxsiyyəti və işi barədə əsərdə nə deyilir?
2. Mirzənin rüsvət almamasının səbəbi nə idi?
3. Mirzə Səfərə "hər yerdə ehtiram" göstərilməsinə səbəb nədir? Bunu yalnız rüsvət almaması ilə izah etmək doğrudurmu?
4. Ən böyük arzusu övladlarını oxutmaq olan Mirzə Səfər bununla bağlı qarşısına çıxan çətinliyi necə dəf edir?

Nəticənin çıxarılması, ümumləşdirmənin aparılması.

Əsərin məzmununun mükəmməl mənimsənilməsi şagirdlərə müstəqil nəticə çıxarmalarında əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. İstər dərslərin bu mərhələsində, istərsə də əvvəlki mərhələlərdə şagirdlərin ifadə etdikləri fikirlərdən aydın olur ki, Mirzə Səfərlə Usta Zeynalın dostluğu onları mütəəssir etmişdir. Maraqlıdır ki, şagirdlər mənim təklifim olmadan bu dostluğun təmənnəsiz, saf olduğunu müəyyənləşdirir, özüm üçün də gözlənilməz olan nəticə çıxarırlar: **Mirzə Səfər Həsən ağa kimi zalım adamlara qarşı tək dayana bilməzdi. Nə yaxşı ki, onun Usta Zeynal kimi dostu var, yaxşı adamlar pis adamlara qarşı birləşməlidirlər.**

Şagird nəticəsində Usta Zeynalın Mirzə Səfərə ən ağır günündə yardım etməsi faktı diqqətə xüsusi çarpdırılır və bu, əsil dostluq nümunəsi sayılır. Şagird nəticələrində diqqəti cəlb edən başqa bir cəhət Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluğunu heç vaxt – onun həm "yaxşı günündə", həm də "pis günündə" kəsməməsinin qabardılmasıdır.

Şagirdlər ciddi köməyimə ehtiyac duymadan ümumləşdirmə aparır, təmənnəsiz, saf, bütün məqamlarda sarsılmayan dostluğu, həqiqi, əsil dostluq sayırlar. Bütün sinif belə bir fikri müdafiə edir ki, həyata baxışı, əqidəsi yaxın olan, xasiyyətlərində ziddiyyət olmayan insanların dostluğu daha möhkəm olur.

Bu dərslərdə qiymətləndirməni aparmağı şagirdlərin özlərinə həvalə edirəm. Onların hər birinə aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi verir və qeyd olunan tələbləri əsas götürməklə öz fəaliyyətlərinə uyğun rəqəmi dairəyə almalarını xahiş edirəm.

Şagirdin adı, soyadı: _____	Tarix: _____
Mövzunun mənimsənilməsi	
Çox zəif	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 tam mənimsəmişəm.
Dərslə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi)	
Fəal olmadım	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox fəal oldum.
Dərslə digərlerini dinləməsi	
Zəif dinləmişəm	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 diqqətlə dinləmişəm.
Dərslə maraqlı keçməsi	
Maraqsız oldu	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 çox maraqlı oldu.

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. Əsəri bütövlükdə oxuyaraq "Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluq etməsinə səbəb nə idi" mövzusunda inşa yazmaq.
2. "Dostluq etmək mənim üçün çətindir (asandır)" mövzusunda yığcam esse yazmaq.
3. "Mən dostuma hansı hallarda güzəştə gedirəm" mövzusunda yığcam esse yazmaq. Şagirdlər tapşırığın yalnız birinə (seçim könüllüdür) cavab hazırlayırlar.

İkinci dərslər.

Mövzu: Ə.Haqqverdiyevin "Mirzə Səfər" hekayəsinin təhlili.

Məqsəd: - hekayənin ideya – bədii xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi;
- şagirdlərin "ləyaqətli insan" anlayışı barədəki təsəvvürlərinin dərinləşdirilməsi;
- yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
- kollektivdə işləmək bacarığının formalaşdırılması.

İş forması: - kiçik qruplarla iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, problemin həlli, karusel, şəxsləndirmə, səhnələşdirmə.

Təchizat:

- Ədəbiyyat. VIII sinif üçün dərslər (müəlliflər: N.Cəfərov, N.Araslı, S.Hüseynoğlu). B., 2006, səh.192-204;
- çap materialları (K.Məmmədov. Ə.Haqqverdiyev. B., 1970, səh.87-88, 179-180; T.Mütəllibov. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin poetikası. B., 1988, səh.165,168-169, 177-179, 192-193, 219-220);
- iş vərəqləri.

Sövdətmə, problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Siz "ləyaqət", "şərəf" sözlərini eşitmisiniz. Bədii əsərlərdə bu sözlərə az rast gəlməmişiniz, baxdığınız filmlərdə də bu sözləri az eşitməmişiniz. "Ləyaqətli insan", "filankəs ləyaqətli adamdır" ifadələri sizə nə deyir, insanın ləyaqətli olması nə deməkdir?

Sinifdəki süslük çox az çəkir; şagirdlərin əksəriyyəti sualla bağlı fikirlərini bildirmək istəyir. Cavablar isə, bir qayda olaraq, fərqlidir. Maraqlıdır ki, elə həmin prosesdə cavab verənləri dinləməklə ayrı-ayrı şagirdlər daha tutarlı fikirlər səsləndirirlər. Deyilənlərə aydınlıq gətirir, sonra yığcam ümumləşdirmə aparıram: **Ləyaqətli insan danışıqına, davranışına, əməllərinə nəzarət etməyi və obyektiv qiymət verməyi bacarır. O, yersiz, şit danışıqlardan uzaq olduğu kimi, yüngül hərəkətlərdən də kənar olur. Belə adamlar vəzifə borcunu heç bir təmənna güdmədən layiqincə yerinə yetirdikləri kimi, xeyirxah olmaları ilə də seçilir. Şəxsi mənafe, mənəb və s. üçün yaltaqlanmaq, başqalarının qarşısında alçalmaq belə adamlara yaddır. Öz zəhmətləri, halal qazancları ilə dolanan bu cür insanlarda pul, var-dövlət hərislərinə nifrət olur...**

Ləyaqətli adamlar həmişə haqqın, ədalətin müdafiəçiləri olurlar...
Sonra şagirdləri tədqiqat sualının formalaşdırılmasına istiqamətləndirirəm.

Tədqiqat sualı:

"Düşdüyü şəraitdən və vəziyyətdən asılı olmayaraq insan öz ləyaqətini qoruyub saxlayır" fikrini doğru saymaq olarmı?

Şagirdlər sualla bağlı mövqelərini açıqlayırlar. Onların fərziyyələrini diqqətlə dinlənilir və təkrara yol verməməklə qeyd edilir.

Sinfə müraciət edirəm:

Deyilən fikirlər – fərziyyələr, gördüyümüz kimi, fərqlidir. Bunların hansı doğrudur? Qarşıda duran başlıca vəzifə məhz bunun müəyyənləşdirilməsidir. Bunun üçünsə, axtarışların, tədqiqatın aparılması vacibdir. İxtiyarımızda məzmununu yaxşı bildiyimiz "Mirzə Səfər" hekayəsi var. Onun əhatəli təhlil olunması bir çox mətləblərin aydınlaşdırılmasına imkan yaradacaqdır.

Tədqiqatın aparılması.

Şagirdləri qruplara bölmək üçün bu dəfə "püşkatma"dan istifadə edirəm. Şagirdlərin adları yazılmış və bükülərək konvertə qoyulmuş kağızlardan dördünü çıxararaq müəllim stolunun üstünə qoyuram. Şagirdlərdən biri mənim xahişimlə kağızlardakı adları bir-bir oxuyur. Beləliklə, dörd nəfərdən ibarət birinci qrup yaranır. Bu proses 4 qrup yaranana qədər davam edir. Sonra hər qrupa ayrıca iş vərəqi verilir. İş vərəqində təkcə tapşırıq yox, onun tələbləri də əksini tapmışdır. Bu, qrup üzvlərinin arasında vəzifə bölgüsünün aparılması üçün də əhəmiyyətlidir və vaxt ikisinin qarşısını alır.

Birinci qrup üçün:

1. Mirzə Səfər obrazının təhlili.
 - a) Mirzə Səfər ailədə (onun ən böyük arzusu).
 - b) Mirzə dövlət qulluğunda (iş yoldaşlarının ona münasibəti).
 - c) "Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərilməsinə" səbəb nə idi?
 - d) Mirzə Səfərin Həsən ağaya soyuq münasibət bəsləməsinin səbəbi nədir?

İkinci qrup üçün:

1. Usta Zeynal obrazının təhlili.
 - a) Usta Zeynalın xarakterindəki başlıca cəhətlər.
 - b) "Arif kişi" olan Usta Zeynalın Mirzə Səfərlə dostluq etməsinin səbəbi.
 - c) Usta Zeynalın Mirzə Səfərə köməyi – alicənablıq, yoxsa əsil dostluq?
 - d) Usta Zeynalın Həsən ağaya münasibəti.

Üçüncü qrup üçün:

1. Həsən ağa obrazının təhlili.
 - a) Həsən ağanın xarakterindəki başlıca cəhətlər.
 - b) Həsən ağa Mirzə Səfər kimi insanlara hörmət edə bildirdimi?
 - c) Övladları ali təhsilli görmək istəyən Mirzə Səfərə məsləhətlərində Həsən ağa nəni niyyətini?
 - d) Həsən ağanın "kiçik" adamlara – cinovniklərə münasibəti.

Dördüncü qrup üçün:

1. Hekayədəki yazıçı sənətkarlığı özünü necə göstərir?
 - a) Yazıçı hekayənin maraqlı olmasına nail ola bildimi? Bunu həyata necə keçirmişdir?
 - b) Əsərdəki obrazların fərqlənməsinə, yadda qalmasına başlıca səbəb, sizcə, nədir?
 - c) Əsərin əsas konfliktini müəyyənləşdirin. O, inandırıcıdır? Konfliktin müəllif həlli sizi qane etdimi?
 - d) Yazıçının obrazlara və əsas hadisələrə münasibətini müəyyənləşdirin, bu, əsərin əsas ideyasının aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayırmı?

İşin icrası (tədqiqatın aparılması) üçün ayrılan vaxtı elan edirəm.

Şagirdlər dərslərdəki "Əsərin təhlilinə hazırlaşın" mətninə və müxtəlif çap materiallarına müraciət edir, onlardakı fikirlərlə tanış olurlar, sitatlar seçirlər.

Hər qrupun işinə, qrup üzvlərinin fəaliyyətinə diqqət yetirirəm. Qruplar öz işlərini fərqli şəkildə qururlar, müxtəlif metod, priyom və iş növlərindən istifadə edirlər. **Birinci qrup karusel** adlanan və adətən, bütün siniflə aparılan iş növündən (pedaqoji ədəbiyyatda "metod" hesab edilir) yaradıcılıqla, fərqli şəkildə istifadə etməklə işləyir. Şagirdlər mənbələrlə (dərslər, çap materialları) tanış olurlar. Sonra dörd nəfərdən ibarət olan qrupun hər bir üzvü ilk növbədə tapşırığın bir bəndinə yazılı cavab hazırlayır. Onlar elə oturlar ki, birinci bəndə ("Mirzə Səfər ailədə; onun ən böyük arzusu") cavab hazırlayan şagird yazdığı sağı tərəfində oturan və ikinci bəndə ("Mirzə dövlət qulluğunda; iş yoldaşlarının ona münasibəti") cavab yazan yoldaşına, o isə öz yazdığı həmin istiqamətdə (sağda) əyləşənə - üçüncü bəndi ("Mirzəyə hər yerdə ehtiram göstərilməsinə" səbəb nə idi?) işləyənə, üçüncü şagird isə hazırladığı mətni, qaydaya uyğun olaraq, yoldaşına - dördüncü bəndi ("Mirzə Səfərin Həsən ağaya soyuq münasibət bəsləməsinin əsil səbəbi nədir?") işləyənə ötürə bilər. İş davam edir; birinci bəndə cavab yazmış olan şagird indi dördüncü bəndin cavabını oxuyub əlavələr edir, ikinci şagird birinci bəndə, üçüncü şagird ikinci bəndə, dördüncü şagird üçüncü bəndə münasibət bildirmək, əlavələr etmək imkanı qazanır. Beləliklə, tapşırığın icrasında qrupun bütün üzvləri iştirak edir. Sonra yazılanların müzakirəsinə başlanılır. Nəticədə ümumiləşdirmə aparılır, qrupun tədqiqatı ərsəyə gəlir və iş vərəqində əks olunur.

İkinci qrup da tədqiqatını fərqli şəkildə aparır. Qrupun üzvləri ilk növbədə mənbələrlə (dərslər və çap materialları ilə) tanış olurlar. Sonra **şaxələndirmə** (klaster) iş növünün (bu, "metod" adlandırılır) tələblərinə uyğun olaraq böyük həcmli kağızın mərkəzində çəkilmiş dairədə "Usta Zeynal" sözləri yazılır. Şagirdlərdən biri dairədən ayırdığı xəttin sonunda bu obrazın xarakteri üçün mühüm hesab etdiyi cəhətlərdən birini yazıb kağızı sağı tərəfində oturmuş yoldaşına ötürür. Beləliklə, dairəvi formada əyləşən qrupun bütün üzvləri yazılanları təkrar etməmək şərti ilə yeni xətlər ayıraraq bu obrazın səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. Proses obraza məxsus mühüm cəhətlər yazılıb qurtarana kimi davam edir. Sonra yazılanların müzakirəsi həyata keçirilir. Hər kəs yazdığı əsaslandırır, mövqeyini müdafiə edir. Bütün bunlar iş vərəqində

əks olunmuş tapşırıq bəndlərinin daha səmərəli icrasına (qrupun hər bir üzvü bir bəndə cavab hazırlayır) imkan yaradır. Hər bəndə hazırlanmış cavabın müzakirəsi zəminində qrupun iş vərəqində əksini tapmış təqdimatı formalaşır.

Üçüncü qrupun fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirirəm. Bu qrupa iş vərəqi verərkən mərkəzində Həsən ağa obrazı olan **səhnəcik** quracaqları barədə xəbərdarlıq edirəm.

Müəllim üçün məlumat

Səhnələşdirmə məktəb təcrübəsində çoxdan, həm də müxtəlif məqsədlər üçün tətbiq olunur. Yeni texnologiyalarda o, təlim materialından çox həyati məsələlərlə əlaqələndirilir. Səhnələşdirmə ilə bağlı təcrübəsi az olan siniflərdə hələ dərsdən əvvəl hazırlıq işlərinin aparılması vacibdir.

Şagirdlər iş vərəqləri ilə yanaşı, əvvəlcədən hazırladığım əlavə vərəq də alırlar. Bu vərəqdə təsvir xarakterli ssenari, **iştirakçıların adı, səhnədə onların mövqeyi** əks olunur. İştirakçıların (obrazların) sözləri ssenaridə verilmir; əsərin məzmununu mükəmməl bilən şagirdlər elə oyun prosesində müvafiq sözlər tapmalı (bədahətən), dialoqa girməlidir. (Bunun çoxcəhətli faydasından danışmağa ehtiyac duymuram).

Səhnələşdirmə ilə əlaqədar şagirdlərə təqdim olunan əlavə vərəq aşağıdakı məzmununda olur.

Həsən ağa (iki şəkilli səhnəcik) Birinci şəkil.

İştirak edirlər: Həsən ağa, məktəb müdiri, Həsən ağanın qohumu, valideyn.

Məktəbin həyatı. Həsən ağa məktəbin müdiri və bir nəfər valideynlə söhbət edir. Elə bu vaxt Həsən ağanın qohumu onlara yaxınlaşır, əl-qolunu ölçə-ölçə danışır. Həsən ağa məktəb müdirinə tərəf dönür, əl ağacının ucunu yerə döyü-döyü hirsli-hikkəli söylənir. Müdir hərdən əllərini yana açır, bir-iki kəlmə deyib susur. Sonra Həsən ağa deyirə-deyirə qohumu ilə uzaqlaşır. Məktəb müdiri yazıq görkəmdə onların ardınca baxa-baxa qalır.

İkinci şəkil.

İştirak edirlər: Həsən ağa, Mirzə Səfər, Hacı Qulu, müştəri.

Tacir Hacı Qulunun dükanı. Həsən ağa onunla söhbətə məşğuldur. Bir müştəri boynunu büktüb dayanıb, Həsən ağanın sözünü kəsməyə cəsarət etmir. Mirzə Səfər dükanın qarşısından keçir. Həsən ağa onu çağırır. Sifətində saxta təbəssüm mehribanlıqla danışır. Mirzə Səfər onun suallarına soyuq tərdə cavab verir. Az keçməmiş Mirzə Səfərin sözləri Həsən ağanı qəzəbləndirir. Mirzə Səfər Hacı Qulu ilə xudahafizləşib dükandan uzaqlaşır. Həsən ağa üzünü Hacı Quluya tutub acıqlı-acıqlı xeyli danışır. Sonra ayağa qalxıb əsəbi vəziyyətdə dükanı tərk edir.

Üçüncü qrupun üzvləri birinci növbədə iş vərəqindəki tapşırığı (onun səmərəli icrası oyunun – səhnələşdirmənin də uğurlu olmasına əhəmiyyətli təsir göstərir) yerinə yetirirlər. Hər bənd bir şagird tərəfindən fərdi qaydada araşdırılır. Sonra hesabat xarakterli müzakirə başlanır. Hər bənd üzrə

dəqiqləşdirmələr və əlavələr edilir, bədii mətndən nümunələr, çap materiallarından sitatlar seçilir. Qrup təqdimatının ümumi mənzərəsi cızılır və məhz bundan sonra səhnələşdirmə üzrə işə (məşqə) başlanılır.

Dördüncü qrupun tapşırığı asan deyil. Tapşırığın tələbi, digər qruplarda olduğu kimi, bəndlər üzrə ifadə olunsun da, (bu, şagirdlərin işini xeyli asanlaşdırır) o, ciddi araşdırma, böyük zəhmət tələb edir. Şagirdlər təklifinə əsasən **"problemin həlli"** iş növünə (tədqiqatlarda "metod" adlandırılır) üstünlük verirlər.

Şagirdlər öncə dərslikdəki mətnlə və çap materialları ilə tanış olurlar. Sonra tapşırığın birinci bəndinə ("Yazıçı hekayəsinin maraqlı olmasına nail ola bilmişdir? Bunu həyata necə keçirmişdir?") cavab hazırlayırlar; əvvəlcə şagirdlərin hər biri sualla bağlı öz fikrini ifadə edir, bildiyi faktları xatırladırlar. Faktlar, dəlillər kollektiv şəkildə saf-çürük edilir, yenidən bədii mətnə müraciət edən şagirdlər, əlavə, daha konkret nümunələr seçirlər. İlk ümumiləşdirmə aparən şagirdlər tapşırığın ikinci bəndinə ("Əsərdəki obrazların fərqlənməsinə, yadda qalmasına başlıca səbəb, sizcə, nədir?") cavab hazırlamağa başlayırlar. Yenə əvvəlki qayda ilə hər kəs öz mövqeyini açıqlayır, suallara cavab verilir, əlavə mülahizələr, faktlar meydana çıxır. Beləliklə, tapşırığın digər iki tələbi də bu qayda ilə araşdırılır. Və hər bəndlə bağlı bədii mətnə, çap materiallarına müraciət edilir, yazıçının sənətkarlığı ilə əlaqədar müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri nəzərdən keçirilir. Bu, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Sonda qrup üzvləri hazırlanmış cavabları əlaqələndirir, vahid xətt üzrə birləşdirirlər ki, bu da təqdimatın son variantının formalaşmasına səbəb olur.

İkinci dərs bu mərhələ ilə ("Tədqiqatın aparılması") başa çatır. Tədqiqatın nəticələrinin əlavə mənbələrdən əldə edilmiş faktlarla zənginləşdirmək ev tapşırığı kimi verilir.

Üçüncü dərs.

Dərsə ev tapşırığını yoxlamaqla başlayıram və maraqlı mənzərə ilə qarşılaşıram. Məlum olur ki, qrupların, demək olar, hər birində nəticələrə əlavələr edilmiş, dəyişikliklər aparılmış, yeni fikirlər meydana çıxmışdır. Bu, dərsin növbəti mərhələsində özünü daha qabarıq göstərir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Qruplar tədqiqatlarının nəticələrini şərh edirlər. Suallara geniş yer verilir. İş vərəqlərinin nəzərdən keçirilməsi imkanı qazanılır⁵. Üçüncü qrupun təqdimatı sinfin marağına və alqısına səbəb olur. Səhnəcik sübut etdi ki, şagirdlər Həsən ağanın iç dünyasına əməlli-başlı bələd olublar.

Mənim üçün maraqlı olan bir cəhət də o oldu ki, dərsin elə bu mərhələsində şagirdlər tədqiqat sualı ilə bağlı eyni nəticəyə gəldiklərini ("İnsan öz ləyaqətini həmişə qoruya bilər, amma bəzən böyük

⁵ Məqalənin həcmi ayrı-ayrı qrupların əldə etdikləri nəticələri, iş vərəqlərindən fragmentləri nümayiş etdirməyə imkan vermədi.

məhrumiyyətlər hesabına!") ifadə edirlər. Onu da müşahidə edirəm ki, qruplar işi fərqli səviyyədə yerinə yetiriblər, ikinci və dördüncü qrupların təqdimatlarında, necə deyərlər, çiylik daha çoxdur və bunu şagirdlər də hiss edirlər. Bu mənə müzakirə üçün hazırladığım suallara əlavələr etmək üçün əsas verir.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Müzakirə üçün istifadə etdiyim suallardan daha vacib saydıqlarım aşağıdakılardır:

- 1.Mirzə Səfərlə Həsən ağanın arasında münacişə yaranmaya bilirdimi?
- 2.Mirzə Səfərə hər yerdə hörmət və ehtiram göstərilməsinin səbəbini yalnız rüşvət almaması ilə izah etmək doğrudurmu?
- 3.Mirzə Səfər kimi insanlara öz ləyaqətlərini qoruyub saxlamaq asandırmı?
- 4.Ədəbi qəhrəmanları bir-birindən fərqləndirmək üçün Ə.Haqverdiyevin ən çox istifadə etdiyi bədii vasitələr hansılardır?
- 5.Hekayənin elə ilk cümlələrdən oxucunu cəlb etməsinə, bütövlükdə maraqla oxunmasına səbəb nədir?

Nəticənin çıxarılması, ümumləşdirmənin aparılması.

Şagirdlər yekun sözümə ehtiyac duymadan nəticə çıxarırlar. Və bu mərhələdə şagirdlərin , demək olar ki, hamısında yüksək fəallıq müşahidə edilir. Onların gəldikləri nəticələrdə, apardıqları ümumləşdirmələrdə ehtimal etmədiyim maraqlı, əsaslandırılmış mülahizələr az olmur. Şagirdlərin fikrinə, həyatda ləyaqətli insanların dostluğu təkcə onların özləri üçün yox, cəmiyyət üçün də faydalıdır. İnsan həyatı mürəkkəb və ziddiyyətlidir, enişli, yoxuşludur, ləyaqətli, şərəfli ömür bəzən ona çox baha başa gəlir, itiriləsi, qurban veriləsi çox şeylər olur. Ona görə də, ləyaqətli insanların birliyi, bir-birlərinə dayaq olmaları çox vacibdir...

Qrup işinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı meyar cədvəlini məqsədəuyğun saymışam.

Meyar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Tapşırıqları yerinə yetirir.				
Müxtəlif mənbələrdən tutarlı faktlar, nümunələr seçir və istifadə etməyi bacır.				
Öz fikirlərini ifadə edir.				
Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir.				
Fəallıq göstərir.				
Ümumi nəticə.				

Qiymətləndirmə hər qrafada "+", " - " işarəsi qoymaqla həyata keçirilir və sonda nəticə çıxarılır.

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. "Mirzə Səfər" əsil dostluq və insan ləyaqəti haqqında mənə nə öyrətdi" mövzusunda esse yazmaq.
2. "Tanıdığım insanların içərisində kimi ləyaqətli hesab edirəm" mövzusunda mühakimə xarakterli yığcam inşa yazmaq.

Şagirdlər öz istəklərindən asılı olaraq bu tapşırıqlardan birini işləyirlər.

ƏDƏBİYYATIMIZIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MİLLİ DƏYƏRLƏRLƏ TANIŞLIQ ÜZRƏ İŞ

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Dünya keçmişini öyrənərək, ondan zəruri olan dərsləri çıxararaq irəliləyir. O xalq daha inamla irəliləyir ki, öz tarixini, mədəniyyətini, dinini, dilini, adət-ənənəsini yaxşı bilir və ondan istifadə edir. Tədqiqatların göstərdiyinə görə, Amerika Birləşmiş Ştatları kimi super dövlətin bu səviyyəyə yüksəlməsinin bir səbəbi onun vətəndaşlarının keçmişdə yaranmış dəyərlərə sadıq olmasıdır. Uzun illər ərzində istifadə məqamlarına görə mənfi çalar almış "konservatizm" adlandırdığımız bu xüsusiyyət indi dünyanın can atdığı keyfiyyətlərdəndir. Bu keyfiyyətlərin yaranması bir ilin, beş ilin işi deyil. Ona sahib olmaq üçün uzun bir dövr lazımdır. Böyük filosof Heydər Hüseynov yazırdı: "Azərbaycan xalqının həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyəti qədim tarixə malikdir" (Heydər Hüseynov, "XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən". Bakı, "Zəkiyoğlu" nəşriyyatı, 2006, səh.28). Bu qədim tarix milli dəyərlər sistemini yaratmışdır. Həmin irs üzrə sistemli işə isə yubanmadan başlamaq vacibdir. Bəs harada və necə? Əlbəttə, ailədən başlamaq lazımdır. Lakin etiraf etməliyik ki, ailənin səviyyəsindən asılı olmayaraq, şəxsiyyət kimi formalaşma üzrə ciddi iş məktəbdə aparılır. Məktəbdə milli dəyərlər üzrə iş aparmağa imkanlar çoxdur. Ədəbiyyat dərslərində isə bu imkanlar daha genişdir. Lakin sual meydana çıxır: ədəbiyyatımız milli dəyər kimi öyrədilir, yoxsa başlıca diqqət şairlərin, yazıçıların həyat və yaradıcılığını öyrənməyə yönəldilir? Təəssüf ki, ikinci iş üslubu üstünlük təşkil edir. Şübhəsiz, məsələn, N.Gəncəvi kimi düha sahibinin, "Şeyrin Allahı" titulu əbədi saxlayan bir şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığını bilmək faydalıdır. Bəs Nizami kimi şəxsiyyəti yetişdirən mühit necə, açılmalıdırmı? Bax, bu məqam, Nizami gəncəvi və Fərrux Zəncani bağları, Gəncə mühiti, indinin özündə də bəşəriyyətin can atdığı ideyaları yüzillər qabaqlayıb geniş şəkildə həyata keçirən Əxilik sistemi, Leninqradın mühasirədə olduğu, göydən yerə od yağdığı bir zamanda N.Gəncəvinin 800 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması faktları üzrə iş nəzərdə tutulan məqsədə – milli dəyərlərimiz barədə məlumatların verilməsinə, onların faydasının dərk olunmasına kömək edə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, hər hansı şairin, yazıçının həyatı, yaradıcılığı onun nə dərəcədə milli dəyərə çevrilməsi baxımından təqdim edilməlidir. Bu iş şagirdlərin milli dəyər anlayışının mahiyyətini dərk etmələrindən çox asılıdır. Müəllim konkret bir dərstdə, tədris olunan mövzunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, anlayış üzərində iş apara bilər. Ədəbiyyatdan hər hansı dərstdənkənar

tədbirdə də məsələ ilə bağlı məlumat vermək vacibdir. Əsas odur ki, şagird milli dəyərlərin necə formalaşması barədə aydın təsəvvürə malik olsun. Bilsin ki, milli dəyərlərin özləri də mənəvi və maddi olmaqla iki yerə bölünür. Bölgünün şərtiliyinin aydınlaşdırılması, onların arasında qarşılıqlı əlaqənin olduğunu, birinin digərinə keçə bilməsinin başa salınması vacibdir. Həmin məlumatların konkret faktlar əsasında qurulması, nəzəri, mücərrəd şərhlərə az yer verilməsi faydalıdır. Anlayış dəyər məfhumu əsasında açılmalı görkəmli şəxsiyyətlərin, alimlərin, yazıçıların, filosofların fikirlərindən istifadə edilməlidir. Bu cəhətdən, məsələn, dünyada qəbul olunmuş filosoflardan biri olan İ.Kantın fikirləri maraqlıdır. Kant dəyər məfhumunu şərh edərək yazırdı ki, heç bir ekvivalentlə əvəzlənməsi mümkün olmayan şeylər dəyərdir. Bu fikri şagirdlərin dərk etmə səviyyəsinə uyğun şəkildə çatdırmaq üçün müəllim əlavə misallar gətirməli, söhbəti onların daha yaxşı tanıdıqları dəyərlər üzərində qurmalıdır. Şagirdlər onlara "Mənlərin mənəvi inanc yerli olan Qız qalasını, milyonların ruhi qida tapdığı ziyarətgahlarımızı nə ilə əvəz etmək, hansı pula dəişmək olar" sualına cavablarında birmənalı şəkildə bildirəcəklər ki, adiçəkilmə və çəkilməyən bu cür abidələri heç nə ilə əvəz etmək, heç nəyə dəişmək mümkün deyil.

Əlbəttə, bəzi dəyərlərdən, xüsusən dinlə bağlı dəyərlərdən söhbət gedərkən tarixən formalaşmış düşüncə tərzini nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bilirik ki, ziyarətgahlarımız çox vaxt dini dəyər kimi qiymətləndirilir və onun mahiyyətində ancaq İslam ideyalarının dayandığı qəbul olunur. Şübhəsiz ki, ziyarətgahların bir qismi dini inanclarla bağlıdır. Lakin dinlə heç bir əlaqəsi olmayan, insanların ziyarətgahına çevrilmiş, xalqın, millətin mənafeyi yolunda fəaliyyət göstərmiş şəxsiyyətlərin məzarları, onların xatirəsinə ucaldılmış abidələr də az deyil. Təəssüf ki, milli dəyər statusu almış belə abidələrin ilkin mahiyyəti unudulmuş səbəbindən yaddan çıxmış, təcridən onların da dinlə bağlı olduğu fikri formalaşmışdır. Bundan başqa, nə dinlə, nə də tarixi şəxsiyyətlərlə əlaqəsi olmayan dırnaqarası ziyarətgahlar da mövcuddur ki, müəllim ədəbiyyat dərslərində onların mahiyyətini izah etmək məqsədilə müxtəlif yollardan istifadə edə bilər. Məsələn, məşhur "Pir" hekayəsi haqqında məlumat vermək, onun mütaliəsini və müzakirəsini təşkil etmək faydalı olar.

Göründüyü kimi, ədəbiyyatımız üzərində aparılan işlər milli dəyərlərimiz haqqında ətraflı məlumat verməyə, həqiqi dəyərlərləri qiymətləndirməyə geniş imkan açır. Həm də bilmək lazımdır ki, bu cür geniş məzmunlu işi tək dərslərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Yeri gəldikcə təlimin digər təşkil formalarından, o cümlədən dərslərdən və məktəbdən kənar tədbirlərin imkanlarından da istifadə edilməlidir.

Söylənənlər gəlişgəzəl sözlər olmayıb, ədəbiyyatımızın milli dəyər kimi öyrədilməsinin imkanlarını nəzərə çatdıran reallığın ifadəsidir. Ədəbiyyat dərslərində milli dəyərlərdən istifadə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşan dünyamızda ləyaqətlə yaşamaq bacarıqlarına yiyələnənin zəruriliyinə inanan insanların formalaşdırılmasının mühüm vasitələrindən biridir. Bunları nəzərə alaraq, qaldırılmış sualın cavabını bir daha

təsdiqləyirik ki, ədəbiyyatımız bütövlükdə milli dəyər, ən azı onun ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan ədəbiyyat dərslərinin də milli dəyərlərlə ciddi əlaqəsi vardır. Bu əlaqənin verdiyi imkanlardan yerli-yerində, səmərəli istifadə təlimin qarşısında duran mühüm tələblərdəndir.

Son dövrlərdə bütövlükdə milli dəyərlərimizə, onun ayrı-ayrı sahələrinə dövlətçilik səviyyəsində göstərilən münasibət, qayğı da hər sahədə, o cümlədən ədəbiyyat dərslərində milli dəyərlərimiz üzrə iş xüsusi önəm verilməsini zəruriyyətə çevirir. Dərslərdə öyrədilən hər bir mövzu milli dəyərlər baxımından götür-qoy edilməlidir. Dəyərini ayrı-ayrı fərdlərin və bütövlükdə cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyəti məsələsi diqqətdən yayınmamalıdır. Şagirdlərlə sistemli şəkildə aparılan iş onlarda belə bir inam formalaşdırmalıdır ki, milli dəyərləri səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də onların insan həyatında əvəzənməz rol oynaması, adamlarda birlik, həmrəylik hissi formalaşdırmasıdır.

Şagirdlərdə milli dəyərlərə düzgün münasibətin yaradılmasında ədəbiyyatımızın şifahi qolunun rolu əvəzsizdir. Şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrları böyük bir tarixi zaman ərzində yaranıb dillər əzbəri olmuş hikmət dünyasıdır. Bu hikmət dünyasının qapılarının məktəblilərin üzünə açılması müəllimin məharətindən asılıdır. Müəllimin rəngarəng iş üsullarından istifadə etməsi, şagirdləri fəallaşdırması və düşündürməsi şifahi xalq ədəbiyyatının elmi mahiyyətinin dərk olunmasına kömək edir. Şagirdlər milli zəkanın qüdrətinə inanır və əmin olurlar ki, bu hikmətləri öz həyatlarında əsas tutmaqla həm özləri, həm də xalq üçün daha faydalı insanlar kimi yaşaya bilərlər.

Şifahi xalq ədəbiyyatının məzmun və məna zənginliyi, onlardakı fikirlərin, məsləhətlərin birmənalı şəkildə özünü doğrultması, milliliklə bərabər bəşəri səciyyə daşması ədəbiyyatımızın öyrədilməsi prosesində diqqət mərkəzində qalmalıdır. Müəllim yeri gəldikcə Azərbaycanda qonaq olmuş xarici ölkə vətəndaşlarının bizim mənəvi dəyərlərimizə, ailə, böyük-küçük münasibətlərimizə heyranlıqlarını gizlətmədikləri barədə misallar gətirməli və bunların hər birinin milli dəyərlərimizdən qaynaqlandığını şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır. Gətirilən faktların öyrədilən tədris materialları ilə bağlılığı şagirdlərə güclü təsir edir, onları daha səylə çalışmağa, milli dəyərlərimizə sədaqətli olmağa istiqamətləndirir. Milli dəyərlərimizin zənginliyi, onların böyük bir qisminin ədəbiyyatımızla bağlı olması bu barədə bir məqalədə daha ətraflı bəhs etməyə imkan vermədiyindən diqqəti daha vacib məsələlərə yönəltməklə fikrimizi tamamlayırıq.

CƏFƏR CABBARLININ TƏRCÜMEYİ-HALINI KEÇƏRKƏN...

Tahirə XUDAVERDİYEVA,
Beyləqan rayonundakı 2 nömrəli
orta məktəbin müəllimi

XX əsrin Azərbaycana bəxş etdiyi böyük sənətkarlardan biri də Cəfər Cabbarlıdır. Onun sözü həqiqi mənasında böyük, parlaq şəxsiyyəti və təkrarsız gözəlliyə malik əsərləri xalqımızın fikir tarixində özünəməxsus, əhəmiyyətli bir yer tutur. Romantik arzu və xəyallarla yaşayan, daim mənsub olduğu xalqın tərəqqisinə çalışın, Aydın, Gültəkin, Ramiz, Ulduz, Oqtay Eloğlu, Fərəngiz, Elxan, Afşin kimi bir-birindən parlaq obrazlar yaradan C.Cabbarlının həyatı, fəaliyyəti, şəxsiyyəti hələ uzun illər Azərbaycan gəncliyi üçün örnək, nümunə olmağa layiqdir. Bu dahi sənətkarın ömrü, zəngin və rəngarəng ədəbi irsi, mübariz və parlaq şəxsiyyəti yaradıcılığa başladığı ilk illərdən bu günə kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bütün bu gözəl keyfiyyətlərinə görə mən C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığını xüsusi bir hörmət və məhəbbətlə şagirdlərə öyrədirəm. Bu zaman çalışıram ki, şagirdlər onun nə dərəcədə azadlıq və müstəqillik çarçısı, vətənpərvər bir sənətkar, istedadlı, ziyalı bir şəxs olduğunu dərk eləsinlər.

Təcrübəmdən bilirəm ki, şair və ya yazıçının əsərlərini şagirdlərə yaxşı öyrətmək üçün həmin sənətkarların yaradıcılığına güclü maraq oymatmaq lazımdır. Bunun üçün əsərlərin bədii qiraətlə oxusunu, müəyyən parçaların səhnələşdirilməsini təşkil etmək səmərəli nəticələr verir. Lakin bəzən bu metodlar da kifayət etmir. İndi biz çalışırıq ki, dərslərimizdə fəal təlim metodlarından daha geniş istifadə edək. Fəal təlim metodları isə şagirdlərin bacarıq və qabiliyyətlərini maksimum işə salmağı, onları tədqiqata cəlb etməyi, dərslər fəal iştirakçısına çevirməyi tələb edir.

C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığı, əsərləri haqqında şagirdlər aşağı siniflərdə artıq müəyyən biliklər almışlar. XI sinifdə C.Cabbarlının tərcümeyi-halını tədris edərkən şagirdlər həmin biliklər əsasında tədqiqat aparmalı, onları yeni əldə etdikləri biliklərlə uzlaşdırmalı, tam bir təsəvvür əldə etməlidirlər.

Yeni dərse başlayarkən şagirdləri 4-5 qrupa bölürəm. "Yupiter", "Mars", "Yer", "Venera" olaraq hər qrupa bir planet adı verirəm. Cədvəllər çəkilmiş kağızlar qruplara paylanır. Şagirdlər təklif olunmuş suallar barədə düşünür və öz biliklərini ümumiləşdirib yazırlar. Onlar cavabları hazırlayana kimi mən cədvəli lövhəyə çəkirəm. Eyni zamanda, lövhənin bir tərəfinə qiymətləndirmə üçün qrupların adlarını və qrup üzvlərini qeyd edirəm. Sonra şagirdlər cavabları təqdim edirlər. Mən cavabları qruplaşdırıb ən mühümlərini cədvəlin "Bildiklərim" qrafəsində qeyd edirəm. Qrupların cavablarını qiymətləndirirəm. Bundan sonrakı mərhələdə "İstiqamətləndirilmiş müəhazirə" metodundan

istifadə edərək C.Cabbarlının həyatının ən mühüm hadisələri, faktları barədə məlumat verirəm. Yeri gəldikcə C.Cabbarlının gənclik şəkillərini, həyat yoldaşı Sona xanımın ona həsr etdiyi "Onu kim unudar" xatirə kitabını, M.Arifin "Əsrin oğlu", P.Taqiyevin "Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi" tədqiqat əsərlərini, Asif Rüstəmovun 1988-ci ildə "Ulduz" jurnalında, 70 ildən sonra "İkinci ömür" bəxş edib nəşr etdirdiyi "Ulduz" (Trablis müharibəsi) əsərini nümayiş etdirirəm.

"Mühazirə"nin gedişində mən və şagirdlər ən mühüm faktları cədvələn "Öyrəndiklərim" qrafəsində qeyd etməyə çalışırıq.

"Mühazirə" qurtaranda mən qrupları yenidən tədqiqata cəlb etmək üçün suallar hazırlanmış vərəqləri təqdim edirəm. Onlar suallar ətrafında fikirləşir və cavablar verirlər.

Bu dərslər üçün aşağıdakı planı tərtib edirəm:

Mövzu: Cəfər Cabbarlının tərcümeyi-halı.

Məqsəd:

1. Şagirdlərdə C.Cabbarlının həyatı, dövrü və şəxsiyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmaq.

2. C.Cabbarlının şəxsiyyəti təmsalında şagirdlərdə vətənpərvərlik tərbiyasini gücləndirmək.

3. Şagirdləri tədqiqata cəlb edərək onların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

4. Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqini inkişaf etdirmək.

Metod: "Beyin həmləsi", "BİBO" cədvəli, "Qruplarla iş".

Təchizat: Dərslük. Cədvəl çəkilmiş vərəqlər. Tədqiqat və xatirə əsərləri.

Şəkillər.

Dərslər gedişi:

Motivasiya.

Şagirdlərin diqqətini cəlb etmək üçün dərslər birbaşa şeirlə başlayıram:

Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən,
Fəqət nə güclü, zəif bir vücud var, yahu,
Ki, hazırım yıxılıb xaki-payinə hər gün,
Öpüm ayağımı icz ilə. Kimdir o? Nədir o?
Ana! Ana! O qadın qarşısında bir qul tək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxrətdir.
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərdəm bəzmi-istirahətdir.

Problem: "Uşaqlar, siz yəqin ki, bu şeiri xatırladınız. C.Cabbarlının "Ana" şeirini siz IX sinifdə öyrənmişiniz. İndi isə C.Cabbarlının tərcümeyi-halını ətraflı şəkildə öyrənməliyik. Bunun üçün siz əvvəlcə "C.Cabbarlı haqqında nə bilirsiniz" sualı ətrafında kiçik bir tədqiqat aparacaqsınız. Suala qruplarla işləyərək cavab verəcəksiniz".

Sual ətrafında fikirləşmək və cavab vermək üçün təxminən 5 dəqiqə vaxt kifayət edir. Çünki şagirdlər hələ C.Cabbarlı haqqında geniş məlumatla malik deyillər.

Qruplardan aldığım məlumatları ümumiləşdirib ən mühüm olanlarını cədvəldə qeyd edirəm. Məsələn: 1. "Ana" şeirinin müəllifidir; 2. Bakı yaxınlığındakı Xızı kəndində doğulub; 3. Yazıçıdır. Maraqlı hekayələri var; 4. Dramaturqdur; 5. "Almaz", "Sevil", "Oqtay Eloğlu" əsərləri ilə tanış; 6. "Sevil" filminə baxmışam və s.

Qrupları qiymətləndirirəm. Bu zaman onlara müraciətlə deyirəm: "Uşaqlar, cavablarınızı qiymətləndirirəm, ancaq görünür ki, siz hələ C.Cabbarlı haqqında dərin biliyə malik deyilsiniz. Bəs siz daha nələri bilməlisiniz? Çalışmaq lazımdır ki, siz C.Cabbarlının həyat və fəaliyyəti ilə daha yaxından tanış olasınız". Bu yerdə cədvəlin "Bilmək istədiklərim" qrafasına "Daha geniş məlumat istəyirəm" sözlərini yazırdı.

Problemin açığlanması: "Uşaqlar, gəlin C.Cabbarlının həyatı ilə daha yaxından tanış olaq. C.Cabbarlı 1899-cu il martın 20-də Qafar kişinin ailəsində doğulmuşdur. Az sonra Qafar kişi Bakıya köçmüş, onlar "Dağlı məhəlləsi" deyilən yerdə yaşamışlar. Balaca Cəfər tez-tez Xızıya gedər, şairə bibisi Zərnişanla görüşməyə tələsərdi. Zərnişanın Cəfərin xalq poeziyasını sevməsində çox mühüm rolu olmuşdur. 1902-ci ildə Qafar kişi vəfat etdi. Cəfər anası Şahbikə və qardaşı Hüseynqulunun himayəsində qaldı. İlk təhsilini mollaxanada almış, "Quran"ı öyrənmişdir. Bakıdakı 7-ci "Rus-tatar" məktəbində oxuduğu illərdə çox görkəmli pedaqoqlardan A.Şaiq və S.S.Axundov onun müəllimləri olmuşlar. 1915-ci ildə Bakı Sənaye Texnikumuna daxil olmuş, elə həmin ildən də onu artıq bir şair, bir yazıçı kimi tanımağa başlamışlar. Çox sonralar həmin illəri ədəbin həyat yoldaşı, həm də yaxın qohumu olan Sona xanım Cabbarlı belə xatırlayırdı: "Cəfər gündüzlər bizi evdən çıxarıb, özü otaqda tək qalıb yazırdı. Evimizdə stol olmadığı üçün o, yerdə oturub, dizlərinin üzərinə kardon qoyub işləyirdi".

Şagirdlərə xatırladıram ki, C.Cabbarlının qısa həyatının ən parlaq dövrünü milli-azadlıq uğrunda mübarizənin getdiyi və milli hökumətin fəaliyyət göstərdiyi dövrü hesab etmək olar. Bu dövrdə C.Cabbarlı azadlıq mücahidi kimi çox böyük şöhrət qazandı. Milli hökumətimizin ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin təsis etdiyi "Açıq söz" qəzetində fəaliyyət göstərən C.Cabbarlı özünün bütün istedadı, bacarığı ilə azadlıq hərəkatına xidmət edirdi. 1918-ci il mart soyqırımı C.Cabbarlının həyatında, yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Mart faciəsinə həsr etdiyi "Dur, ey xar olan millət!" sərlövhəli şeiri mərsiya olsa da, o zaman marş kimi oxunurdu:

Gülzari-vətən soldu,
Millət xari-zar oldu,
Hamı payımal oldu,
Dur, ey xar olan millət!

Əl çək bu həqarətdən,
Qurtar bu əsarətdən,
Xar ol bu xəcalətdən,
Dur, ey xar olan millət!

CamScanner ilə tarandı

Şagirdlərin diqqətini aşağıdakı məlumatlara yönəldirəm:

C.Cabbarlı çox təsirli "Əhməd və Qumru" hekayəsini və "Bakı müharibəsi" pyesini də ermənilərin törətdiyi soyqırma həsr etmişdir. Bu dövrdə qardaş Türkiyə də ağır günlər keçirir, öz torpaqlarını xarici işğalçılardan qorumaq üçün müharibələr aparmağa məcbur olurdu. C.Cabbarlı Türkiyə inqilabına iki dəyərli əsər həsr etmişdir. "Ulduz" və "Ədirmə fəthi" adlanan bu əsərlər o dövrdə çox böyük marağa səbəb olmuşdur. 1918-ci ildə milli hökumətimizin üzvləri Nuru Paşanın şərafinə verilən ziyafətdə C.Cabbarlını Paşaya təqdim edirlər. C.Cabbarlının tədqiqatçısı Asif Rüstəmli bu görüşü belə qiymətləndirir: "Nuru paşa ayağa duraraq, bu qarayanız gənci bağrına basdı. Bakının 29 yaşlı fəthi general Nuru Paşa "Ədirmə fəthi" əsərinin 19 yaşlı müəllifi – söz sərkərdəsi Cəfərlə qucaqlaşdı. Bunu qılıncla qələmin birliyi kimi dəyərləndirənlər də oldu".

Səhəri gün Nuru paşanın Cəfər üçün göndərdiyi hədiyyələr: 1 ədəd nikelli çarpayt, dəş güzgü, paltar üçün asılan, divar saati və s. indi də C.Cabbarlının ev muzeyində qorunur. Muzeyin direktoru, ədəbin qızı Gülarə xanım Cabbarlının dediyinə görə, sovet dövründə Nuru paşanın bağışladığı hədiyyələrin adını belə çəkmək olmazdı.

Yeri gəlmişkən, uşaqlara Asif Rüstəmliyə təqdimatı ilə 1989-cu ildə "Ulduz" jurnalında 70 ildən sonra yenidən işıq üzü görən "Ulduz" (Trablis müharibəsi) əsərini təqdim edirəm.

C.Cabbarlı "Azərbaycan bayrağına" və "Sevdiyim" şeirlərini də gənc milli dövlətimizə həsr etmişdir.

1920-ci il milli hökumətin süqutu C.Cabbarlını sarsıtdı. M.Ə.Rəsulzadə və M.B.Məmmədov ilə birlikdə "Gənc müsavətlilər" adlı gizli təşkilat yaratdılar. 1923-cü ildə təşkilatın əksər üzvləri, o cümlədən C.Cabbarlı həbs olundular. O, bir neçə aydan sonra müəyyən şərtlərlə azad olundu. Bütün bunlara görə, əgər C.Cabbarlı 1934-cü ildə vəfat etməsəydi, şübhəsiz ki, öz əqidə dostları kimi 1937-ci ildə o da güllələncəkdi.

Sovet dövründə C.Cabbarlı özünə istinad nöqtəsini mədəni inqilabda tapdı. "Sevil", "Almaz", "1905-ci ildə", "Yaşar" və s. əsərləri ilə də bu ideyaya xidmət göstərdi.

C.Cabbarlının yaradıcılığına mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev də yüksək qiymət vermişdir. O, dramaturqun 80 illik yubileyi münasibətilə 1979-cu ildə keçirilən tədbirdə demişdir: "Cabbarlı həm dramaturgiyamızın, həm də teatrımızın beşiyi başında durmuşdur".

Mühazirə başa çatarkən cədvəl bu şəkildə doldurulmuş olur:

C.Cabbarlı (1899-1934) haqqında.		
Bildiklərim	Bilmək istədiklərim	Öyrəndiklərim
1. "Ana" şeirinin müəllifidir. 2. Xızıda, Qafar kişinin ailəsində doğulub. 3. Yazıçıdır. Hekayələri var. 4. Şairdir.	Daha geniş məlumat almaq istəyirəm.	1. Ailəsi: Atası Qafar, anası Şahbikə, bibisi Zərnişan, qardaşı Hüseynqulu, arvadı Sona, qızı Gülarə, oğlu Aydın. 2. Təhsili: Mollaxana, Bakı "Rus-tatar" məktəbi, Bakı Sənaye Texnikumu, BDU-nun tarix-filologiya fakültəsi.

5. "Almaz", "Sevil", "Oqtay Eloğlu" kimi dram əsərləri var.	3. Muəllimləri: A.Şaiq, S.S.Axundov.
6. "Sevil" filminə baxmışam.	4. M.Ə.Rəsulzadənin "Açıq söz" qəzetində fəaliyyəti.
7. C.Cabbarlı haqqında klipa baxmışam və s.	5. Mart soyqırımı ilə bağlı yazdığı əsərlər: Mərsiya, "Əhməd və Qumru" hekayəsi, "Bakı müharibəsi" dramı.
	6. Türkiyə inqilabına münasibəti. "Ulduz" və "Ədimə fəthi".
	7. Nuru paşa ilə C.Cabbarlının görüşü – qılınc və qələmin vəhdəti.
	8. Milli hökumətə həsr etdiyi əsərlər: "Sevdiyim", "Azərbaycan bayrağına".
	9. 1920-ci ildən sonra gizli fəaliyyəti – "Gənə müsavətlər".
	10. Sovet dövründə yazdığı əsərlər: "Sevil", "Almaz" və s.
	11. H.Əliyevin C.Cabbarlıya verdiyi qiymət.
	12. C.Cabbarlının tədqiqatçıları M.Arif, A.Rüstəmli və digərləri.

Dərsin sonunda şagirdlər yenidən işə cəlb olunurlar. Onlara suallar yazılmış vəərəqlər paylanır. Bu suallardan istifadə edərək cavab verirlər.

Suallar:

1. C.Cabbarlının yaşadığı mühit haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. Dramaturqun həyatındakı hansı dövrü daha yüksək qiymətləndirirsiniz?
3. Xızı kəndi daha hansı sənətkarları yetirib?
4. Əgər dramaturq sağ olsaydı, ondan nə yazmağı xahiş edərdiniz – Şeir, hekayə, yoxsa dram əsəri? Və s.

Şagirdlər suallara cavab verirlər və yenidən qiymətləndirmə aparılır.

Ev tapşırığı. Şagirdlərə dərslikdə C.Cabbarlının həyatı haqqında verilmiş materialı öyrənmək və onları öz tədqiqatları ilə tutuşdurmağı tapşırıram.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlər bu cür qeydlər apararaq dərsi dinlədikdə onu daha yaxşı qavrayırlar. Bu, həm də onlarda eşitdikləri ümumi izahdan ən əsaslarını seçmək, yadda saxlamaq və sərbəst işləmək qabiliyyətini yaxşılaşdırır.

Əlbəttə, müasir dövrdə internetə qoşulan məktəblər də şair və yazıçıların tərcümeyi-halını öyrənmək üçün daha geniş imkanlar var.

OMONİM ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDRİSİ

İsmət AÇAYEVA,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Dilimizin inkişaf etməsində, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində, çoxmənalı sözlərin və omonimlərin yaranmasında, eləcə də söz birləşmələri və cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradılmasında şəkilçilərin rolu olduqca böyükdür. Lakin dilimizdə işlənən şəkilçilərin hamısı eyni xarakterdə deyildir. Belə ki, bunların müəyyən bir qismi söz köklərinə qoşularaq yeni mənalı sözlər əmələ gətirdiyi halda, digər bir qismi sözlərin yalnız formasını dəyişdirir, onların arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Bu şəkilçilərin əhəmiyyətini, dilimizin zənginləşməsində oynadığı rolu tələbələrə ətraflı başa salmaq, dərinlən mənimləmək üçün müəllimdən böyük məharət və pedaqoji ustalıq tələb olunur. Hər bir müəllim dərsin səmərəli keçməsi və onun tələbələr tərəfindən yaxşı anlaşılması üçün qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübələrindən və sınaqdan çıxmış, özünü doğrultmuş metodlarından istifadə etməyə xüsusi say göstərməlidir.

Məlum olduğu kimi, dərs proqramına əsasən tələbələrə şəkilçilər haqqında məlumat verilir, onların leksik və qrammatik olmaqla iki yerə bölünməsi, leksik şəkilçilərin yeni mənalı sözlər əmələ gətirməsi, qrammatik şəkilçilərin isə sözlər arasında əlaqə yaratması və başqa cəhətləri izah edilir, bunlar konkret misallarla aydınlaşdırılır.

Aydınlaşdırmaq üçün bir-iki nümunəyə diqqət yetirək: C.Cabbarlı gənclər üçün çox maraqlı hekayələr yazmışdır. Səpin başladı. Sənin dəftərin məndədir.

Birinci cümlədəki soyadı bildirən Cabbarlı ismi ilə maraqlı sifəti fonetik tərkibcə eyni olan **-lı** şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Lakin bu şəkilçi müxtəlif mənalı nitq hissələri əmələ gətirdiyi üçün belə şəkilçilər omonim şəkilçiləri adlanır.

İkinci və üçüncü cümlələrdə də omonim şəkilçilər işlənmişdir. Lakin bunlarda vəziyyət bir qədər başqa şəkildədir. Belə ki, ikinci cümlədəki **-in** şəkilçisi səpmək felindən səpin düzəltmə ismini əmələ gətirdiyi halda, üçüncü cümlədəki **sənin** və **dəftərin** sözlərindəki **-in** şəkilçisi qoşulduğu sözün mənasında heç bir dəyişiklik yaratmamış, yalnız formasını dəyişmiş, onlar arasında əlaqə yaratmışdır. Deməli, ikinci cümlədəki **-in** şəkilçisi sonuncu misalın sözlərindəki şəkilçilərlə formaca eyni olsa da, mənaca bir-birindən fərqlənir. Çünki səpin sözündəki **-in** leksik, sənin sözündəki **-in** yiyəlik halın, dəftərin sözündəki **-in** isə ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisidir.

Buradan aydın olur ki, leksik şəkilçilər bir-birinin omonimi olduğu kimi, qrammatik şəkilçilər də bir-biri ilə omonim ola bilərlər və bunu leksik şəkilçilərlə qrammatik şəkilçilər arasında da görmək mümkündür.

Omonim şəkilçilərin bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq onları üç qrupa ayırmaq olar: 1) leksik omonim şəkilçilər; 2) qrammatik omonim şəkilçilər; 3) qrammatik və leksik omonim şəkilçilər.

Leksik omonim şəkilçilər qrammatik şəkilçilərdən fərqli olaraq dilimizin söz yaradıcılığı prosesində mühüm rol oynayır. Dilimizdə işlənən düzəltmə sözlərin müəyyən bir hissəsi demək olar ki, bu şəkilçinin köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Leksik omonim şəkilçilərin daha fəal olanı əsasən bunlardır: **-lıq**, **-lik**, **-luq**, **-lük**, **-lı**, **-li**, **-lu**, **-lü**, **-ış**, **-iş**, **-uş**, **-üş**, **-la**, **-lə**.

-lıq şəkilçisi müxtəlif mənalı isimlərin və sifətlərin əmələ gəlməsində, dilçilik terminlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır; məs: adamlıq, yaxşılıq, gözəllik, onluq, dağlıq (yer), həftəlik (qəzet), aylıq.

-li şəkilçisi ilə isimlərdən həm sifət (yağlı, duzlu, üzlü), həm də yer və soyadı bildirən (Almalı, Əhmədli, R.Mirişli, C.Cabbarlı) isimlər əmələ gəlir.

-ış şəkilçisi feildən isim (arayış, giriş, vuruş, döyüş) və feildən feil (yazışmaq, vuruşmaq, döyüşmək) əmələ gətirir.

-la şəkilçisi daha məhsuldar olub ən çox adlardan feil (başla, gözlə, izlə, təmizlə), qismən də zərf (güclə, cəsarətlə, zarafatla), həm də feildən feil (dinlə, çalxala) düzəldir.

Qrammatik omonim şəkilçilər leksik omonim şəkilçilər kimi sözlərdən yeni mənalı söz əmələ gətirmir. Bunların əsas vəzifəsi sözlər arasında əlaqə yaratmaqdır. Qrammatik omonim şəkilçilərə ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçiləri, felin əmr şəklinin birinci şəxs tək, ikinci şəxs cəmini bildirən şəxs şəkilçiləri, eləcə də keçmiş və gələcək zamanın, həmçinin lazım və vacib formasının və kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri daxildir.

Bu şəkilçilərin hər biri müxtəlif qrammatik funksiya daşıyır və bir-birinin omonimi olur. Bunların bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. **-ın** şəkilçisi. Bu həmn yiyəlik halın, həm ikinci şəxsin təkini bildirən mənsubiyyət şəkilçisi, həm də əmr şəklinin ikinci şəxs cəmini ifadə edən şəxs şəkilçisi funksiyasını daşıyır; məs: göyün üzü, kitabın cildi, sənin kitabın, siz qalxın, siz gedin və s.

2. **-ı** şəkilçisi. Bu şəkilçi həm təsirlik halın şəkilçisi (kitabı apar, qələmi ver), həm də III şəxsin təkini bildirən mənsubiyyət şəkilçisi (onun kitabı) kimi çıxış edir.

3. **-im** şəkilçisi. Bu şəkilçi də iki qrammatik funksiya daşıyır; həm birinci şəxsin təkini bildirən mənsubiyyət şəkilçisi (mənim kitabım, mənim qələmim), həm də əmr şəklinin birinci şəxs təkini ifadə edən şəxs (mən alım, mən gedim) şəkilçisi kimi.

4. **-miş** şəkilçisi. Bu şəkilçi nəqli keçmiş zamanın (yazmışam, gəlmişəm), həm də feli sifətin (yazılmış məktub, deyilmiş söz) şəkilçisi kimi çıxış edir.

5. **-acaq**, **-malı**, **-ası** şəkilçiləri. Bu şəkilçilərin hər biri iki qrammatik vəzifə daşıyır; **-acaq** felin qəti gələcək zamanının, **-malı** vacib, **-ası** isə lazım şəklinin əlaməti kimi çıxış edir. Məsələn: yazılacaq, yazılacaq (əsrə), içməliyəm, içməli (su) və s.

Dilimizdə işlənən omonim şəkilçilərin bir qismini müəyyən bir funksiya qrammatik, digər nəqəmdə isə leksik şəkilçi rolunda çıxış edir. Məhz buna

görə də bu qəbildən olan şəkilçilər qrammatik və leksik omonim şəkilçilər hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik şəkilçi leksik şəkilçi ilə omonim olduqda qrammatik şəkilçi vurğu qəbul etmir. Çünki həm qrammatik, həm də leksik şəkilçi vurğu qəbul edərsə, o zaman onların ifadə etdiyi məna bir-birinə qarışar və nitqdə dolaşlıq, anlaşılmazlıq əmələ gələ bilər.

Qrammatik və leksik şəkilçilərin omonimliyi əsasən aşağıdakı şəkillərdə müşahidə edilir: **-ma²**, **-acaq²**, **-ın⁴**, **-ı⁴**, **-aq²**, **-ıq⁴**, **-im⁴** və s.

-ma² şəkilçisi. Bu qrammatik şəkilçi kimi felin əmr formasının ikinci şəxs təkini inkarını bildirdiyi halda, leksik şəkilçi kimi fellərdən düzəltmə isim əmələ gətirir. Məsələn: Bu yeri qazma. Çayı süzmə. Biz qazmada yaşamışıq. Mən süzmə yedim.

-acaq² şəkilçisi. Bu qrammatik şəkilçi felin qəti gələcək zamanını bildirir, leksik şəkilçi kimi fellərdən düzəltmə isim əmələ gətirir. Məsələn: **Yanacaq qurtardı. Bağlar susuzluqdan yanacaq. Gələcək, o böyük günlər gələcək. Bizimdir gələcək, böyük gələcək.**

-ın⁴ şəkilçisi. Qrammatik şəkilçi kimi həm ismin yiyəlik hal (kitabın cildi, dəftərin üzü), həm də əmr şəklinin "ikinci şəxs cəminin şəxs şəkilçisi" (alın, gəlin, durun, görün) funksiyasında çıxış etdiyi halda, leksik şəkilçi kimi feildən düzəltmə isim əmələ gətirir; Məsələn: Sağın başlandı. Biçin qurtardı.

-ı⁴ şəkilçisi. Bu, qrammatik şəkilçi kimi iki vəzifə daşıyır. **-ı⁴** şəkilçisi həm təsirlik halın (kitabı oxumaq, dərsi öyrənmək), həm də üçüncü şəxsin təkini bildirən mənsubiyyət (onun kitabı, onun dəftəri) şəkilçisi funksiyasında işlənir. Leksik şəkilçi kimi həm feildən isim (yazı, çəki, qorxu, ölçü), həm də isimdən sifət (paldı "rəng", çərkəzi "papaq", armudu "stəkan", gümüşü "saç") düzəldir.

-aq² şəkilçisi. Bu şəkilçi qrammatik şəkilçi kimi felin əmr şəklinin birinci şəxs cəmini bildirir (alaq, gedək), leksik şəkilçi kimi həm feildən düzəltmə, isim (yataq, qaçaq, kəsək), həm də sifət (qorxaq "adam", çökək "yer") əmələ gətirir.

-ıq⁴ şəkilçisi. Qrammatik şəkilçi kimi xəbərlilik kateqoriyasının birinci şəxs cəmini (uşağıq, sağdırk, üçük) bildirdiyi halda, leksik şəkilçi kimi həm feildən isim (tapşırıq, danışmaq, buruq, hörük), həm də düzəltmə sifət (açıq "qapı", əzik "paltar", uçqu "ev", sökülük "divar") əmələ gətirir.

-im⁴ şəkilçisi. Qrammatik şəkilçi kimi həm mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxs təkini (mənim kitabım, dəftərim, durum, görüm), həm də felin əmr şəklinin birinci şəxs təkini (alım, gəlim, durum, görüm) bildirir, leksik şəkilçi kimi feildən düzəltmə isim əmələ gətirir (aşırım, geyim, uçurum, ölüm).

Dərsdə aparıcı sima olan müəllim şəkilçilərlə bağlı (xüsusən əsas nitq hissələrinin quruluşca növlərindən) dərs keçəndə, sözün tərkibinə görə və morfoloji təhlil aparanda, eləcə də əlavə məşğələlərdə omonim şəkilçilərinin tələbələrin diqqətinə çatdırılmalı, dilimizin zənginləşməsində bu şəkilçilərin əhəmiyyətini, onların böyük rol oynadığını ətraflı başa salmalıdır.

ŞAGİRD LƏRƏ VURĞULU HECANI FƏRQLƏNDİRƏ BİLMƏYİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Elxan AĞAYEV,
Cəlilabad şəhərindəki 8 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Həm pedaqoji təcrübə, həm də ali orta ixtisas məktəblərinə tələbə qəbulunun nəticələri ilə tanışlıq göstərir ki, şagird və məzunların ən çox çətinlik çəkdiyi məsələlərdən biri sözdə vurğulu hecanın düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Vurğu mövzusunun pedaqoji ədəbiyyatda, demək olar ki, işıqlandırılması səviyyəsi, elmi yazıların praktik faydasının azlığı, mövzunun tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş saatlar tədrisdə bir sıra çətinliklər yaradır.

Şagirdlər vurğu anlayışına malik olmasalar da, *vurma, qazma, çəkmə, alma* tipli sözlər üzərində müşahidə və təhlil nəticəsində bu sözlərin deyiləcək fərqləndiyini, xüsusən inkarlıq bildirən sözlərdə birinci hecanın qüvvətli deyildiyini praktik şəkildə anlayırlar. Çoxillik təcrübəmdən bu nəticəyə gəlmişəm ki, şagirdlər həmin çətinliklərlə birbaşa bağlı olan aşağıdakı kimi səhvlərə yol verirlər:

1. Son hecada vurğunu intonasiya ilə fərqləndirə bilmir, bu haqda məlumatı kor-koranə qəbul edirlər.

2. Vurğulu heca ilə uzanan saitli hecanı fərqləndirməkdə səhvə yol verirlər.

Fikrimcə, vurğunun tədrisində ən mühüm məsələ vurğulu hecanın sözün tələffüzü prosesində nə şəkildə təzahür etdiyini, onun akustik xarakterini şagirdlərə başa salmaqdır.

Şagirdlərə izah edirəm ki, Azərbaycan sözlərində, bir qayda olaraq, vurğu son hecanın üzərinə düşür. Vurğu son hecaya düşdükdə, adətən, sözün tələffüzündə intonasiya dəyişikliyi hiss olunmur. Sanki söz yüksəlməyən bərabər intonasiya ilə deyilir. Fikrimi *dondurma* sözünün isim və fel kimi işləndiyi iki cümlə əsasında davam etdirərək diqqəti həmin sözlərin tələffüzündəki fərqi göstərirəm:

dondurma ismində - don – dur – ma

dondurma felində - don – dur – ma

Şagirdlər praktik olaraq başa düşürlər ki, dondurma ismində söz sanki bir tonda, sürətli deyildiyi halda, dondurma felində ikinci hecada səs yüksəlir və "u" saiti bir qədər fərqli uzunluqla tələffüz edilir.

Növbəti mərhələdə vurğunun son hecada və digər hecalarda intonasiya baxımından necə özünü göstərməsinə dair bacarıqlar yaratmaq məqsədilə deyiləcək qismən yaxın olan sözlər üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil edən, onlara sözlərdə intonasiyanın səviyyəsi ilə uyğun olaraq vurğulu hecan

işarələməyi tapşırıram. Məsələn: hissə-kassa, qara-era, arpa-amma, sona-zona, yekə-yenə, həftə-həftə, dəli-bəli, dəftər-diktor, məsələ-məsələ, saftalı-dopdolu, dayaq-bayaq və s.

İş bu cür təşkil olunduqda şagirdlərin böyük əksəriyyəti cütlükdəki ikinci sözlərdə vurğunun 1-ci heca üzərinə düşdüyünü düzgün qeyd edir, ilkin bacarıqlara yiyələnə bilir. Vurğu tədrisində çətin, mürəkkəb məsələlərdən biri, uzun saitli heca ilə vurğulu hecanın fərqləndirilməsinə aid bacarıqların qazandırılmasıdır. Şagirdlərin böyük əksəri çox zaman uzun saitli hecanı vurğulu heca kimi qəbul edərək səhvə yol verir.

Doğrudur, dərslikdəki çalışmalar vasitəsilə şagirdlərə bir mühüm anlayış mənimsədilir ki, uzun saitli heca ilə vurğulu heca tamamilə fərqlidir. Yəni, əslində praktik olaraq vurğu uzun saitli hecanın üzərinə düşür. (Qeyd edək ki, dilimizdə *yəni, bəzən, bəzi, mənən felən, daxilən* və s. bu kimi vurğunun uzun saitli heca üzərinə düşdüyü sözlər olsa da, bunlar azlıq təşkil edir və vurğunun tam mənimsənilməsinə qədər, bu məsələyə toxunmaq çətinlik yarada bilər).

Lakin ən böyük problem budur ki, şagird uzun saitli heca ilə vurğulu hecanın sərhədini qavraya bilmir. Axı, əslində vurğulu hecalı saitin özü də adı saitlərə nisbətən uzun deyilir. Xüsusən, vurğu açıq hecaya düşdükdə uzanma daha qabarıq şəkildə özünü göstərir və V sinif şagirdləri bunu uzun saiddən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər.

Avtobus, coğrafiya, orfoqrafiya, aktrisa, poema, guya kimi sözlərdə vurğulu hecanın tələffüzü dediklərimizi əyani sübut edir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə uzun saitli sözün işləndiyi iki cümlə üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil edirəm:

1. Sabir kitab oxuyur. Sabir, kitab oxu.

Şagirdin diqqətini aşağıdakı müsahibə-sorğu əsasında buna cəlb edirəm ki, *Sabir* sözündə "a" səsi uzun tələffüz olunur.

M. – *Sabir* sözlərinin tələffüzündə fərq varmı?

Ş. – Bəli, vardır. 2-ci cümlədə "sa" hecası 1-ci cümlədəkindən qüvvətli deyilir.

M. – Bəs onda uzun heca ilə vurğulu hecanı bir-birindən necə fərqləndirmək olar?

Güman etdiyim kimi, qaneedic cavab ala bilməyərək şagirdlərə başqa bir sual verirəm:

M. – Hansı cümlədəki *Sabir* sözündə birinci hecanı daha uzun tələffüz etmək və ya uzatmaq mümkündür?

Nəticə çıxarıraq ki, 1-ci cümlədə "a" saitinə daha uzun tələffüz etmək olsa da, 2-ci cümlədəki "a" saitinə o qədər uzun tələffüz etmək olmur.

Söz üzərində müşahidə və təhlildən sonra izahat verirəm ki, vurğulu heca əslində müəyyən qədər uzun saitli hecaya oxşayır. Hər ikisində saitin bu və ya digər dərəcədə uzun deyilməsi halı özünü göstərir. Bilmək lazımdır ki, uzun saitli səslər ancaq açıq (proqramda açıq və qapalı hecalar haqqında məlumat nəzərdə tutulmasa da, həmin anlayışların gələcəkdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi materialları əsasında əruzun öyrədilməsində, eləcə də ingilis dili tədrisində

mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu haqda məlumatın verilməsi faydalıdır) hecalarda olur. Qapalı hecalarda saitin uzun tələffüzü mümkün olmadığından saitin normal halından fərqli deyilişi, qismən uzanması vurğunun təzahürüdür. Məsələn: kosmos, parta, traktor, stansiya, oktyabr, sanki, palma, direktor və s. Açıq hecalarda uzun saiti rahat şəkildə xeyli uzun tələffüz etmək olur. Vurğulu hecada isə uzanmanı açıq saitedəki qədər davam etdirmək mümkün olmur. Elə bil ki, sait səs qısa müddətə *dartılıb buraxılır*, səs bir qədər yüksəlir. Müqayisə edək: aləm, abunə, elan, surət, nadir, şölə sözlərində uzanmanın, doza, kamera, kubok, lirika, radio, sinonim, fonetika, orfoqrafiya sözlərində isə vurğunun təzahürüdür. Müəyyən çalışmalar və ya yığcam test tapşırıqları ilə şagirdlərə müstəqil nəticə çıxarmaq imkanı yaradılır, uzun və vurğulu hecaları fərqləndirməyə aid bacarıqlar inkişaf etdirilir:

Test 1. Vurğusu 1-ci hecaya düşən sözü göstərin.

a) sahil; b) saniyə; c) Sabir; d) qalib; e) sanki. Cavab:

Test 2. Hansı sözdə vurğu 2-ci hecadadır?

a) hekayə; b) xəcalət; c) mədaxil; d) melodiya; e) istedad. Cavab: *d*.

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar.

Bütün mövzularda olduğu kimi, vurğu mövzusunun tədrisinin sonunda öyrənilənləri sual və tezis şəkildə ümumiləşdirirəm.

1. Vurğulu heca nəyə deyilir?
2. Azərbaycan sözlərində vurğu sonuncu hecaya düşür.
3. Əgər sözdə vurğu açıq-aydın hiss olunmursa, deməli son hecanın üzərindədir.
4. Uzun saitli heca ilə vurğulu heca fərqlidir.
5. Sözə şəkilçi artırıldıqda vurğu şəkilçinin üzərinə ötürülür.
6. Dilimizdə vurğu qəbul etməyən şəkilçilər də vardır. Bunlar gələcək dərslərdə mövzularla əlaqəli şəkildə öyrəniləcəkdir.

Mən bu fikirdəyəm ki, vurğu ilə əlaqədar işlər orfoqrafiya, lüğət üzrə iş kimi bütün dil dərslərində müəllimin diqqət mərkəzində olmalı, bilik və bacarıqların həcmi ardıcıl olaraq genişləndirilməlidir.

1. Vurğu qəbul etməyən şəkilçilər haqqında məlumatlar verməklə şagirdlərin bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üzrə digər bölmələrin tədrisi prosesində bu sahədə işi iki istiqamətdə aparıram.

Fonetika bəhsində, əsasən söz köklərində vurğu hadisəsi üzərində iş aparırsam, morfologiya bölməsinin tədrisinin müxtəlif mərhələlərində mövzularla bağlı şəkildə daha çox vurğu qəbul etməyən şəkilçilərə diqqət yetirirəm.

Vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri 3 qrupa bölmək olar: a) leksik şəkilçilər, b) qrammatik şəkilçilər, c) şəkilçi formasında olan köməkçi nitq hissələri müxtəlif nitq hissələri ilə bağlı şagirdlərə hansı vurğusuz şəkilçilər haqqında məlumat verdiyimi qısa şəkildə qeyd etmək istəyirəm.

İsmlərdə: a) gil - əmimgil, Əkbərgil, b) ov (yev) Əkbərov. Əliyeva,

c) şəxs (xəbərlilik) şəkilçiləri: tələbəyəm, tələbəsen və s.

Sifətlərdə: a) çəxəlnə dərəcəsi bildirən sifətlər: qupquru, gümüşy, tərtəmiz.

Fellərdə: a) $-ma^2(m^2)$ – oxuma, gəlmir, b) əmr şəkildə 2-ci şəxsin cəminin şəkilçiləri: alın, istəyin, c) xəbər şəkildə indiki və gələcək zamanlarda bütün şəxs şəkilçiləri, d) $-dir^4$ xəbərlilik şəkilçiləri: o xunmuşdur, yazasındırlar, e) imiş, isə, idi hissəciklərinin şəkilçilənmiş forması: yazırdı, gələrsə, biləcəkmış, k) $-madan^2$ – oxunmadan, görmədən, c) $-arkən^2$ şəkilçilərində $-kən$ hissəciyi: danışarkən, gətirərkən.

Bundan başqa, nəqli keçmiş zamanda və felin arzu, vacib, lazım şəkilçilərində də şəxs şəkilçiləri vurğusuzdur.

Məsələn: alıbsan, almışam, almalıyıq, alasınsız və s.

Zərflərdə: a) $-la^2$ – zorla, həvəslə, b) $-ça^2$ – rusca, azərbaycanca, c) $-casına^2$ – qəhrəmancasına, xaincasına, d) $-ən$ – qəlbən, insafən. Bəzən bu şəkilçi vurğunu daha öndəki hecaya ötürür: daxilən, xaricən.

Qoşmalarda: a) $-la^2$ (ilə) – adamla, qardaşım, b) $-dək$ – evdək, qapıyadək, c) $-can^2$ – sabahacan, məktəbəcən, d) $-ca^2$ – dəryalarca, mənəcə (mən qədər).

Ədatlarda: a) $-mi^4$ eşidirmisən, yatacaqmı, b) $sana^2$ – oxusana, gəlsənə.

2. Ayrı-ayrı dilçilik anlayışlarının mənimsədilməsində vurğudan istifadə.

Bildiyimiz kimi, *leksika* bölməsində omonimlərə oxşayan sözlərin – omoqrafların omonimlərdən fərqli cəhətini yalnız vurğu vasitəsilə öyrətmək mümkündür. İstər vurma-vurma, alın-alın, gəlin-gəlin, işlə (mək) – işlə (iş ilə), başla (maq) – başla (baş ilə) kimi qramatik şəkilçilər qəbul etdikdən sonra yazılışı eyniləşən sözlərdə, istərsə də dimdik-dimdik, barı-barı, madam-madam, kimsə-kimsə, ancaq-ancaq, yəni-yəni tipli leksik vahidlərdə deyilişin fərqli olması yalnız vurğu vasitəsilə müəyyənləşir və şagirdlər belə sözlərin omonim olmadığını dərk edirlər.

Söz yaradıcılığı bəhsində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi mövzusu üzrə iş prosesində birləşən sözlərin vahid vurğuya malik olmasının mürəkkəb sözün əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğu və eyni söz tərkibinə malik birliyin vurğudan asılı olaraq həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməsi kimi işləndiyi haqqında izahat verirəm: məsələn: qara qaş – qaraqaş, uzun saç – uzunsaç, özünə məxsus – özünəməxsus, enli kürək – enlikürək.

Məlumdur ki, yerlik hal şəkilçiləri ilə bağlayıcıları fərqləndirə bilməyən şagirdlər orfoqrafik səhvlərə yol verərək ayrı və bitişik yazılma məqamlarını mənimsəməkdə çətinlik çəkirlər. Sözsüz ki, bu işdə fərqləndirici vasitə - da^2 şəkilçisinin vurğusuz, da (də) bağlayıcılarının vurğulu olmasına istinad etməkdir.

Bütün bunlar göstərir ki, vurğu hadisəsinin sistemli öyrənilməsi şagirdlərdə düzgün ədəbi orfoepiya vərdişləri yaratmaqla yanaşı, bir sıra orfoqrafik qaydalarının şüurlu şəkildə dərk edilməsinə, vərdişlərin qazanılmasına, linqvistik anlayışların dərinə qavranılmasına və möhkəmləndirilməsinə də təsir göstərir.

TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRİN V-XI SİNİFLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ PLANLAŞDIRILMASI

Son vaxtlar təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisi ilə bağlı redaksiyamıza çoxlu müraciətlər olur. Müəllimlərin əksəriyyəti təlim materiallarının planlaşdırılması, orada daha çox nələrə diqqət yetirilməsi barədə suallar verir. Eyni zamanda, jurnalda təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili üzrə proqram materiallarının planlaşdırılmasına aid nümunələrin dərc olunmasını arzulayırlar. Bunları nəzərə alaraq Təhsil Problemləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, pedaqoji elmlər namizədi, dosent *Serda Abbasova* və elmi işçi *Tarano İsmayilovanın* hazırladıkları planlaşdırma nümunəsini oxuculara təqdim edirik.

V SİNİF⁶ CƏMİ 96 saat I YARIMİL

- 1-ci dər. § 1. Yenidən məktəbə. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
2-ci dər. § 2. Azərbaycan dili dərində. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
3-cü dər. § 2. Azərbaycan dili dərində. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
4-cü dər. § 3. Sağ ol, Eldar. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
5-ci dər. § 3. Sağ ol, Eldar. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
6-cı dər. § 4. Ağillı uşaq. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
7-ci dər. § 4. Ağillı uşaq. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
8-ci dər. § 5. Poçtalyon. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
9-cu dər. § 5. Poçtalyon. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
10-cu dər. § 6. Qızıl payız. Lüğət üzrə iş. İsmnin hallanması haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
11-ci dər. § 6. Qızıl payız. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
12-ci dər. § 7. Get məktəbə, cavanım. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
13-cü dər. § 7. Get məktəbə, cavanım. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
14-cü dər. § 8. Padşahın yuxusu. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
15-ci dər. § 8. Padşahın yuxusu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
16-cı dər. § 9. Tamahkar sarça. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
17-ci dər. § 9. Tamahkar sarça. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
18-ci dər. § 10. Dünya bizim evimizdir. Lüğət üzrə iş. Nitq etiketləri üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
19-cu dər. § 10. Dünya bizim evimizdir. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
20-ci dər. **Yoxlama yazı işi.**
21-ci dər. § 11. Küləyin xeyri. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
22-ci dər. § 11. Küləyin xeyri. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
23-cü dər. **Sınıfdənxiaric oxu.**
24-cü dər. § 12. Dünyanın gözəlliyi. Lüğət üzrə iş. İsimlərin tək və cəmdə işlənməsi. Çalışmalar üzrə iş.
25-ci dər. § 12. Dünyanın gözəlliyi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
26-cı dər. § 13. Qeyrətli xan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
27-ci dər. § 13. Qeyrətli xan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
28-ci dər. § 14. Durna. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

- 29-cu dər. § 15. Sənin dərsləyin. Lüğət və məzmun üzrə iş. Kök və şəkilçi haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
30-cu dər. § 16. O bizi tanıyır? Lüğət üzrə iş. Spesifik səslər haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
31-ci dər. § 16. O bizi tanıyır? Məzmun üzrə iş. Spesifik səslər haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
32-ci dər. § 17. Şirin söz. Lüğət və məzmun üzrə iş. Cümlənin baş üzvləri haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
33-cü dər. § 18. Yadigar. Lüğət və məzmun üzrə iş. Sonu *q* və *k* ilə bitən isimlərin hallanması haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
34-cü dər. § 19. Duz çörək dostu. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
35-ci dər. § 20. Bizim qaygımız. Lüğət üzrə iş. *K* hərfinin iki cür işlənməsi. Çalışmalar üzrə iş.
36-cı dər. § 20. Bizim qaygımız. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
37-ci dər. § 21. Tülkü və çaqqal. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
38-ci dər. § 22. Larisa da şahidlərdən biridir. Lüğət və məzmun üzrə iş. Bəzi saitlərin uzun tələffüz olunması. Çalışmalar üzrə iş.
39-cu dər. § 23. Çiçək ləkləri. Lüğət və məzmun üzrə iş. İsimlərin xəbər kimi işlənməsi. Çalışmalar üzrə iş.
40-cı dər. § 24. Çalağan və tarlan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
41-ci dər. **Yoxlama yazı işi.**
42-ci dər. § 25. Əsas qanunumuz. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
43-cü dər. § 25. Əsas qanunumuz. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
44-cü dər. **Sınıfdənxiaric oxu.**
45-ci dər. § 26. Xocalı faciəsi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
46-cı dər. § 27. Qışda. Lüğət və məzmun üzrə iş. Heca haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
47-ci dər. § 28. Qar boranı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
48-ci dər. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**
II YARIMİL
49-cu dər. § 29. Ramazan ayı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
50-cü dər. § 29. Ramazan ayı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
51-ci dər. § 30. Hörmət. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
52-ci dər. § 31. Qurban bayramı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
53-cü dər. § 32. Bakı. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
54-cü dər. § 32. Bakı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
55-ci dər. § 32. Bakı metrosu. Məzmun və lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
56-cı dər. § 32. Bakı metrosu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
57-ci dər. § 33. O anasının köməkçisidir. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
58-ci dər. § 33. O anasının köməkçisidir. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
59-cu dər. § 34. Qaranquş. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
60-cı dər. § 34. Qaranquş. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
61-ci dər. § 35. Bayramınız mübarək. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
62-ci dər. § 35. Bayramınız mübarək. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
63-cü dər. § 36. Soyqırım. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
64-cü dər. § 36. Soyqırım. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
65-ci dər. § 37. Maral və buynuzları. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
66-cı dər. § 38. Müqəddəs adətlər. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
67-ci dər. § 38. Müqəddəs adətlər. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
68-ci dər. **Yoxlama yazı işi.**
69-cu dər. § 39. Partlayış. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
70-cı dər. § 39. Partlayış. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
71-ci dər. **Sınıfdənxiaric oxu.**

- 72-ci dars. § 40. Qarı və onun toyuğu. Lüğət üzrə iş. Vurğu haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 73-cü dars. § 40. Qarı və onun toyuğu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 74-cü dars. § 41. Parkda. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 75-ci dars. § 41. Parkda. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 76-cı dars. § 42. Ətraf aləmi qoruyaq. Lüğət üzrə iş. Qoşa samitlərin işlənməsi haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 77-ci dars. § 42. Ətraf aləmi qoruyaq. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 78-ci dars. § 43. Körpü. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 79-cu dars. § 43. Körpü. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 80-cı dars. § 44. Üzeyir Hacıbəyov. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 81-ci dars. § 44. Üzeyir Hacıbəyov. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 82-ci dars. § 45. Ləzzətli şorba. Lüğət üzrə iş. Qoşa samitlərin yazılışı haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 83-cü dars. § 45. Ləzzətli şorba. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 84-cü dars. § 46. Göyərçin. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 85-ci dars. § 46. Göyərçin. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 86-cı dars. § 47. 28 May. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 87-ci dars. § 47. 28 May. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 88-ci dars. § 48. Nizami Gəncəvi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 89-cu dars. § 48. Nizami Gəncəvi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 90-cı dars. § 49. Eh, biz də bunu bacarardıq. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 91-ci dars. § 49. Eh, biz də bunu bacarardıq. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 92-ci dars. Yoxlama yazı işi.
- 93-cü dars. § 50. Məktəbli yayı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 94-cü dars. § 50. Məktəbli yayı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 95-ci dars. Sınıfərxaric oxu.
- 96-cı dars. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

VI SINIF
CƏMI 96 saat
I YARIMIL

- 1-ci dars. § 1. İlk dars günü. Şəkil üzrə söhbət. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 2-ci dars. § 2. Məktəb yolları. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 3-cü dars. § 3. Bizim məktəb. Lüğət və məzmun üzrə iş.
- 4-cü dars. § 4. Bizim sinif. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 5-ci dars. § 4. Bizim sinif. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 6-cı dars. § 5. Sinif növbətçiləri. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 7-ci dars. § 6. Bakı metrosu. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 8-ci dars. § 7. Gözəl Bakı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 9-cu dars. § 8. Məktəb. Lüğət üzrə iş. Fellər haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 10-cu dars. § 8. Məktəb. Məzmun üzrə iş. Fellər haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 11-ci dars. § 9. Xəsis və xeyirxah. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 12-ci dars. § 10. Nazimin səhvi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 13-cü dars. § 11. Azərbaycan. Lüğət üzrə iş. Felin indiki və gələcək zamanı. Çalışmalar üzrə iş.
- 14-cü dars. § 11. Azərbaycan. Məzmun üzrə iş. Felin indiki və gələcək zamanı. Çalışmalar üzrə iş.
- 15-ci dars. § 12. Dram teatri. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 16-cı dars. § 13. Müdrik insan, dahi şəxsiyyət. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 17-ci dars. § 13. Müdrik insan, dahi şəxsiyyət. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

- 18-ci dars. § 14. Bore. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 19-cu dars. § 15. Əsl var-dövlət. Lüğət və məzmun üzrə iş. Təsdiq və inkar fellər haqqında məlumat.
- 20-ci dars. § 16. Kitab bilik mənbəyidir. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 21-ci dars. Yoxlama yazı işi.
- 22-ci dars. § 17. Səma elçisi Məhəmməd. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 23-cü dars. Sınıfərxaric oxu.
- 24-cü dars. § 18. Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 25-ci dars. § 18. Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları. Məzmun üzrə iş. Əvəzlik haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 26-cı dars. § 19. Qarabağım. Lüğət və məzmun üzrə iş. Saylar haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 27-ci dars. § 20. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var. Lüğət üzrə iş. Sıra sayları haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 28-ci dars. § 20. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 29-cu dars. § 21. Əlifba lüğəti. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 30-cu dars. § 22. Üzeyir Hacıbəyov. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 31-ci dars. § 23. Sultan Məhəmməd və müəllimi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Azərbaycan əlifbasının əzbərlənməsi. Çalışmalar üzrə iş.
- 32-ci dars. § 24. Mingəçevir. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 33-cü dars. § 25. Göy göl qoruğu. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 34-cü dars. § 25. Göy göl qoruğu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 35-ci dars. § 26. Dəmir ağac. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 36-cı dars. § 27. Dağkeçisi və qartal. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 37-ci dars. § 28. Sağlamlığın sirri. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 38-ci dars. § 29. Hədiyyə. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 39-cu dars. § 30. Siçan və qurbağa. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 40-cı dars. § 30. Siçan və qurbağa. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 41-ci dars. § 31. Təbriz. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 42-ci dars. § 32. Torpaqdan pay olmaz. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 43-cü dars. § 33. Ölkəm. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 44-cü dars. Yoxlama yazı işi.
- 45-ci dars. § 34. Məktəbyanı səhə. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 46-cı dars. § 35. Balıq. Ördək və Xərçəng. Lüğət üzrə iş. Sözlərin yazılışı və tələffüzü haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 47-ci dars. § 36. Sual-cavab. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 48-ci dars. Sınıfərxaric oxu.
- 49-cu dars. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

II YARIMIL

- 50-ci dars. § 37. Təqvim. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 51-ci dars. § 38. Nizami Gəncəvi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 52-ci dars. § 38. Nizami Gəncəvi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 53-cü dars. § 39. Qarabağ. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 54-cü dars. § 40. Anam. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 55-ci dars. § 40. Anam. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 56-cı dars. § 41. Avtomobil və təyyarə. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 57-ci dars. § 42. Eldar şamı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 58-ci dars. § 43. Bülbülün nağılı. Lüğət üzrə iş. İsimlər haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 59-cu dars. § 43. Bülbülün nağılı. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 60-cı dars. § 44. Kitabı-Dədə Qorqud. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 61-ci dars. § 44. Kitabı-Dədə Qorqud. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

- 62-ci dars. § 45. Maksim Qorki. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 63-cü dars. § 46. Viedan azabı. Lüğət və məzmun üzrə iş. İsimlərin mənsubiyyət şəkildə qəbul etməsi. Çalışmalar üzrə iş.
- 64-cü dars. § 47. Qafur babanın bağında. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 65-ci dars. § 48. İki lətifə, bir rəvayət. Lüğət üzrə iş. İsmi yönük halı. Çalışmalar üzrə iş.
- 66-cı dars. § 48. İki lətifə, bir rəvayət. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 67-ci dars. § 49. Bülbül və Qarğa. Lüğət və məzmun üzrə iş. İsmi təsirlilik halı. Çalışmalar üzrə iş.
- 68-ci dars. **Yoxlama yazı işi.**
- 69-cu dars. § 50. General Həzi Aslanov. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 70-ci dars. § 51. Ana yurdum. Lüğət və məzmun üzrə iş. İsimlərin hallanması. Çalışmalar üzrə iş.
- 71-ci dars. § 52. Mənim anam. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 72-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**
- 73-cü dars. § 53. Koroğlu. Lüğət və məzmun üzrə iş. Mənsubiyyət şəkildə. Çalışmalar üzrə iş.
- 74-cü dars. § 54. Söz. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 75-ci dars. § 55. Körpə Cəfər. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 76-cı dars. § 56. Oğullar. Lüğət üzrə iş. Sifət haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 77-ci dars. § 57. Bahar gəlsin. Lüğət və məzmun üzrə iş. Sifətin dərəcələri haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 78-ci dars. § 57. Bahar gəlsin. Məzmun üzrə iş. Sifətin dərəcələri haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 79-cu dars. § 58. Gözətçi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 80-cı dars. § 59. Üfüq. Lüğət və məzmun üzrə iş. Məsdər haqqında məlumat. Çalışmalar üzrə iş.
- 81-ci dars. § 60. Qoca bənna. Lüğət və məzmun üzrə iş. Felin əmr forması. Çalışmalar üzrə iş.
- 82-ci dars. § 61. Olqa Skoroxodova. Lüğət və məzmun üzrə iş. Felin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi. Çalışmalar üzrə iş.
- 83-cü dars. § 62. Firuzə. Lüğət üzrə iş. Felin formaları. Çalışmalar üzrə iş.
- 84-cü dars. § 62. Firuzə. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 85-ci dars. § 63. Məktub yetişmədi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Felin növləri. Çalışmalar üzrə iş.
- 86-cı dars. § 64. Kitaba həvəs. Lüğət və məzmun üzrə iş. Felin icbar növü. Çalışmalar üzrə iş.
- 87-ci dars. § 65. Şah və xidmətçi. Lüğət üzrə iş. Felin şəkli. Çalışmalar üzrə iş.
- 88-ci dars. § 65. Şah və xidmətçi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 89-cu dars. § 66. Nəriman Nərimanov. Lüğət və məzmun üzrə iş. *İdi, imiş, isə* hissəcikləri haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 90-cı dars. § 67. Azərbaycan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 91-ci dars. § 67. Azərbaycan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 92-ci dars. **Yoxlama yazı işi.**
- 93-cü dars. § 68. 28 May respublika günüdür. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 94-cü dars. § 69. Azərbaycan dövlətinin rəmzləri. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 95-ci dars. **Sinifdaxaric oxu.**
- 96-cı dars. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

VII SİNİF
CƏMI 96 saat
I YARIMIL

- 1-ci dars. § 1. Azərbaycan. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.

Planlaşdırma, N. Nəcəfov və Y. C. İsmayılov tərəfindən hazırlanmışdır. 7-ci sinif üçün. Azərbaycan Dövlət Linqvistik İnstitutu (Bakı, 2008) əsasında hazırlanmışdır.

- 2-ci dars. § 2. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 3-cü dars. § 2. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 4-cü dars. § 3. Kitabın yaranması tarixindən. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 5-ci dars. § 3. Kitabın yaranması tarixindən. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 6-cı dars. § 4. Bədəni möhkəmlətmək. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 7-ci dars. § 4. Bədəni möhkəmlətmək. Məzmun üzrə iş. Fəli sifət haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 8-ci dars. § 5. Nəsihət. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 9-cu dars. § 5. Məzmun üzrə iş. Fəli sifət haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 10-cu dars. § 6. Quşların faydası. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 11-ci dars. § 6. Quşların faydası. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 12-ci dars. § 7. H.B.Zərdabi. Lüğət üzrə iş. Fəli bağlama haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 13-cü dars. § 7. Həsən bəy Zərdabi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 14-cü dars. § 8. Mahmud Kaşğarlı. Lüğət üzrə iş. Fəli bağlama. Çalışmalar üzrə iş.
- 15-ci dars. § 8. Mahmud Kaşğarlı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 16-cı dars. § 9. Səhər gimnastikası. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 17-ci dars. § 10. Azərbaycanı sevin, sevin Azərbaycan! Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 18-ci dars. § 10. Azərbaycanı sevin, sevin Azərbaycan! Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 19-cu dars. **Yoxlama yazı işi.**
- 20-ci dars. § 11. Əziz Əzimzadə. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 21-ci dars. § 12. Kitabxanalar. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 22-ci dars. § 12. Kitabxanalar. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 23-cü dars. **Sinifdaxaric oxu.**
- 24-cü dars. § 13. Heykəlin yanında. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 25-ci dars. § 13. Heykəlin yanında. Məzmun üzrə iş. Ədətlər haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 26-cı dars. § 14. "Gənc təbiətçilər" dərməyində. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 27-ci dars. § 15. Azərbaycanın mineral suları. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 28-ci dars. § 16. Görkəmli bəstəkar. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 29-cu dars. § 16. Görkəmli bəstəkar. Məzmun üzrə iş. *Ki* ədatı haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
- 30-cu dars. § 17. Xalq artisti Bülbül. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 31-ci dars. § 17. Xalq artisti Bülbül. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 32-ci dars. § 18. Ağabəyim ağa. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 33-cü dars. § 19. Nəsirəddin Tusi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 34-cü dars. § 20. Dünyanın yeddi möcüzəsi. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 35-ci dars. § 21. Xeyirxah insan. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 36-cı dars. § 21. Xeyirxah insan. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 37-ci dars. § 22. Azərbaycan kinematografiyası. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 38-ci dars. § 23. Qara Yanvarın qurbanı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 39-cu dars. § 23. Qara Yanvarın qurbanı. Məzmun üzrə iş. Qüvvətləndirici ədətlər. Çalışmalar üzrə iş.
- 40-cı dars. § 24. Kür çayı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 41-ci dars. § 24. Kür çayı. Məzmun üzrə iş. İnkər və təsdiq ədətləri. Çalışmalar üzrə iş.
- 42-ci dars. § 25. Azərbaycan təbiəti. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 43-cü dars. **Yoxlama yazı işi.**
- 44-cü dars. § 26. Xəzər dənizi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 45-ci dars. § 26. Xəzər dənizi. Məzmun üzrə iş. Əmr və arzu ədətləri. Çalışmalar üzrə iş.
- 46-cı dars. **Sinifdaxaric oxu.**
- 47-ci dars. § 27. Ana yurdum. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
- 48-ci dars. **Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.**

II YARIMIL

- 49-cü dər. § 28. Neft daşları. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
50-ci dər. § 29. Molla Nəsrəddin. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
51-ci dər. § 29. Molla Nəsrəddin. Məzmun üzrə iş. Modal sözlər. Çalışmalar üzrə iş.
52-ci dər. § 30. Mirzə Ələkbər Sabir. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
53-cü dər. § 30. Mirzə Ələkbər Sabir. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
54-cü dər. § 31. Həzrət Məhəmməd. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
55-ci dər. § 31. Həzrət Məhəmməd. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
56-cı dər. § 32. Naftalan kurortu. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
57-ci dər. § 32. Naftalan kurortu. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
58-ci dər. § 33. Xeyirxahlıq. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
59-cü dər. § 33. Xeyirxahlıq. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
60-cı dər. § 34. Doğma Bakı. Lüğət üzrə iş. Zərflərin mənacə növləri. Çalışmalar üzrə iş.
61-ci dər. § 34. Doğma Bakı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
62-ci dər. § 35. Novruz el bayramıdır. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
63-cü dər. § 35. Novruz el bayramıdır. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
64-cü dər. § 36. Bahar. Lüğət və məzmun üzrə iş. Qoşmalar haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
65-ci dər. § 37. İçərişəhər. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
66-cı dər. **Yoxlama yazı işi.**
67-ci dər. § 38. Ağsaqqal. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
68-ci dər. § 38. Ağsaqqal. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
69-cü dər. § 39. Şəhidlər xiyabanı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
70-ci dər. § 39. Şəhidlər xiyabanı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
71-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
72-ci dər. § 40. Lütfi Zadə. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
73-cü dər. § 41. Nizami muzeyi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
74-cü dər. § 42. Bayraq ölkənin simvoludur. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
75-ci dər. § 42. Bayraq ölkənin simvoludur. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
76-cı dər. § 43. Bahar nəğməsi. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
77-ci dər. § 43. Bahar nəğməsi. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
78-ci dər. § 44. Dərman bitkiləri. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
79-cü dər. § 44. Dərman bitkiləri. Məzmun üzrə iş. *Görə, üçün, ötrü* qoşmaları haqqında. Çalışmalar üzrə iş.
80-cı dər. § 45. Qobustan. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
81-ci dər. § 46. Yazda gələn qonaqlar. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
82-ci dər. § 46. Yazda gələn qonaqlar. Məzmun üzrə iş. Bağlayıcılar. Çalışmalar üzrə iş.
83-cü dər. § 47. Ramazan bayramı. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
84-cü dər. § 47. Ramazan bayramı. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
85-ci dər. § 48. Bal anıları. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
86-cı dər. § 48. Bal anıları. Məzmun üzrə iş. Bağlayıcılar. Çalışmalar üzrə iş.
87-ci dər. § 49. Azərbaycanın meyvə bağları. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
88-ci dər. § 49. Azərbaycanın meyvə bağları. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
89-cü dər. § 50. Küçə hərəkəti qaydaları. Lüğət üzrə iş. Tabelilik bağlayıcıları. Çalışmalar üzrə iş.
90-cı dər. § 50. Küçə hərəkəti qaydaları. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
91-ci dər. **Yoxlama yazı işi.**
92-ci dər. § 51. Əcəmi Naxçıvani. Lüğət üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
93-cü dər. § 51. Əcəmi Naxçıvani. Məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
94-cü dər. § 52. Üzeyir Hacıbəyov. Lüğət və məzmun üzrə iş. Çalışmalar üzrə iş.
95-ci dər. **Sinifdaxaric oxu.**
96-cı dər. § 53. Şəhidlərin qiyamətəndirilməsi.

(İrdi var)

Ədəbi mühit

BƏXTİYAR VAHABZADƏ ƏBƏDİYYƏTİ

Rəşid MƏHƏRRƏMOV,
pedaqoji elmlər namizədi

**2009-cu il fevralın 14-də ölkə ictimaiyyəti
görməli şair, dramaturq və ədəbiyyatşünas
Bəxtiyar Vahabzadəni son mənzilə vola saldı.
Bu, doğrudan da hamımız üçün böyük itgi
oldu.**

Bəxtiyar Vahabzadə SSRİ və Azərbaycan Dövlət mükafatları laureatı, əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdüçüsü, xalq şairi, millət vəkili idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev unudulmaz şairimizin ədəbiyyatımız və xalqımız qarşısında xidmətlərini çox yüksək qiymətləndirirdi. Onun Bəxtiyar Vahabzadəyə təbrik məktublarından birində deyilirdi: "Sizin şəxsiyyətiniz və yaradıcılığınız xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etmiş, onu milli dirçəlişə səsləmiş, istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə əvəzsiz rol oynamışdır. Siz hər zaman azadlıq çarçısı olmuş, ən çətin anlarda belə güc və silah qarşısında baş əyməmiş, əqidəsindən dönməyən şair, mübariz millət vəkili, yorulmaz ictimai xadim kimi xalqın müdafiəsinə qalxmısınız".

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də xalq şairinin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir. Prezidentin şairin 80 illiyi ilə əlaqədar gündərdiyi təbrikində deyilirdi: "Sizin yüksək bədiiliklə qələmə aldığınız əsərlər milli qaynaqlardan bəhrələnərək, vətənpərvərliyin tərənnümü, insanın mənəvi ucalığı və fəlsəfi düşüncələrlə səciyyələnir. Zəngin ədəbi irsinizdən və dilimizin bədii imkanlarından məharətlə istifadə edərək yaratdığınız poeziya nümunələrində dərin mənə ilə emosionallıq harmonik bir vəhdət təşkil edir".

Şairin uzun illər işlədiyi Bakı Dövlət Universitetində keçirilən matəm mitinqində təhsil naziri Misir Mərdanov onun həyat və yaradıcılığından danışarkən vurğulamışdır ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq simalarından olan Bəxtiyar Vahabzadə böyük vətəndaş olmaqla yanaşı, milli

şair idi: "O, öz yaradıcılığı ilə bədii fikrimizin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Böyük söz ustası poeziyamızın tarixində özündən sonra dərin iz qoydu. İkinci dünya müharibəsindən sonra ədəbiyyata gəlmiş Bəxtiyar Vahabzadənin bir çox əsərləri xalqın yaddaşına həkk olunmuş, XX əsr Azərbaycan poeziyasının ən layiqli nümunələrinə çevrilmişdir. Mərhum şair yaradıcılığı ərzində bütün varlığı ilə azərbaycançılıq ideyası ilə yaşamış, xalqını, millətini, Vətəni, dövlətini, Prezidentini sevmiş, insanlara sədaqətli olmuşdur".

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik Bəkir Nəbiyev isə demişdir:

- Azərbaycan xalqı son 100 ilin böyük sənətkarlarından birini, adı Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun və Rəsul Rzanın şərəfli adları ilə bir sırada vüqarla səslənən təkrarsız xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadəni itirmişdir. O, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən çox məşhur Azərbaycan şairi idi. Əsərlərinin iri həcmli 8 cildlik nəşri təzəcə tamamlanıb ədəbiyyatımızı sevənlərə təqdim edilmişdi. Bəxtiyar müəllimin hətta bu sanballı cildlərdə də tam əhatə edilməyən yaradıcılığı hələ bundan sonra, döna-döna küll halında əsaslı şəkildə araşdırılıb ümumiləşdiriləcək, özünün əsl obyektiv elmi qiymətini alacaqdır. Lakin bunsuz da Bəxtiyar Vahabzadə öz ölməz irsi ilə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixinə, xalqımızın mədəniyyətinə əbədlilik daxil olmuşdur. İlk onilliyini yaşadığımız XXI əsrdə ədəbiyyatımızın bütöv tarixini, yaxud onun ayrı-ayrı janrlarının inkişaf yollarını araşdırmaq istəyənlər heç bir alim, müəllim, magistr, tələbə, yaxud, sadəcə şeir sevən Bəxtiyar Vahabzadənin zəngin irsinə müraciət etmədən, Bəxtiyar kəlamının dərin mənalı dünyasına varmadan keçinə bilməyəcəkdir. Bəxtiyar Vahabzadə çox sayda axıcı, ahəngdar, həmişə də aktuallığını qoruyub saxlayan lirik şeirlərlə bir sırada müxtəlif insan taleələrini əks etdirən, möhkəm süjetli, cazibədar rəvəli, əlvan poemaların, səhnəməz kəskin konfliktlər və yeni parlaq xarakterlər gətirmiş mənşəm və mənsur dram əsərlərinin də müəllifidir. Bu böyük şairin yaddaşlardan silinməz "Gülüstan", "Şəhidlər", "Atılmışlar", "Muğam" və digər poemalarının bizdə epik poeziyanın inkişafında, "Hara gedir bu dünya?", "Rəqabət", "Özümüzlü kəsən qılınc" və digər pyeslərinin isə dram və səhnə sənətimizin uğurlarında özünəməxsus sarsılmaz mövqeyi var. Bəxtiyar Vahabzadə həm də görkəmli ədəbiyyatşünas alim idi. O, klassik irsin və çağdaş ədəbi prosesin, ümumən filologiya elminin, sənətsünaslığın vaxtı çatmış problemlərlə müntəzəm məşğul olurdu. Xalq şairi Səməd Vurğun haqqında ən yaxşı elmi monoqrafiyanı Bəxtiyar Vahabzadə yazıb filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almışdı...

Bəxtiyar müəllim Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi poemasında yazırdı:

Ağladın yillər əsən ilər yan
Bütün bağçalarda ötdü dedilər.

Gələndə Məhəmməd gəldin cahana,
Gedəndə Füzuli getdi dedilər.

İnsanlara "Gülüstan" poemasından üzübəri azadlıq eşqi gətirən, cəmiyyətdə qorxu hissini alt-üst edən Bəxtiyar Vahabzadə də bu işıqlı dünyanı tərk edəndə "Bəxtiyar getdi" dedilər. Bu "Bəxtiyar" sözündə həm xalqın, bütövlükdə isə türk dünyasının şairi, həm də sadə və bəxtiyar bir insan nəzərdə tutulurdu.

Bizim içimizdən böyük bir mənəvi xəzinənin sahibi getdi. Gedən Bəxtiyar idi. Lakin onun qoyub getdiyi xəzinə – dram əsərləri, poemalar, şeirlər, məqalə və esselər əbədi yaşayacaq, sahibinə tükənməz məhəbbət, hörmət və şöhrət gətirəcəkdir.

O, ölümün bir gün gələcəyinə inanır və allahın verdiyi ömürdən səmərəli istifadə etməyə çalışırdı. Qüdrətli şair hələ 1989-cu ildə capdan çıxan "Axı dünya fırlanır" kitabındakı "Ölüm" şeirində deyirdi:

Yaranışdan bilirik, ömrə nəhayətədi ölüm,
Zamanın hökmü budur: Hər kəsə qismətdi ölüm.

Hələ dərk etməmişik, amma ölümdən o tayı,
Bizim idrakımıza gör necə sərhəddi ölüm.

Nə imiş hikməti dünyamızı tərk eyləməyin?
Ulular söylədi: torpaq ilə vəhdətdi ölüm.

Nə olarmış görəsən, saxlaya bilsək zamanı?
Kim bilir, bəlkə də insana bir hörmətdi ölüm.
Ölənin qəbrinə qan-yaş axıdıb ağlaşırıq,
Nə bilək, bəlkə şərəf, bəlkə fəzilətdi ölüm.

Bəşər ölməzsə, bu dünya təzələnməz, qocalar,
Bütün insanlıq üçün bir əbədiyyətdi ölüm.

Həmin kitabın nəşrindən iyirmi il keçəndən sonra Bəxtiyar Vahabzadə dünyasını dəyişdi. Axı dünya fırlanır. Bir ucu gəlimgli, bir ucu gedimgli dünya. Əsas odur ki, ölümdən qorxmıyasan, onun üzünə dik baxıb bu dünyanı ləyaqətlə də tərk edəsən. Elə bizim Bəxtiyar müəllim kimi...

A N A R

(Görünən və görünməyən tərəflərilə)

KƏRAMƏT,
şair, publisist

“Əslində, həyat insanın necə yaşadığı deyil, onu necə xatırladığı və başqalarına anlatmaq məharətidir”.

(Q.Q.Markesin “Anlatmaq üçün yaşamaq” romanından).

Anarın bütün əsərlərində bir obraz var və bu obraza yazıçı müxtəlif rakurslardan baxır, fərqli yönərdən yanaşır, bu obrazı müxtəlif obrazlarla süsləyir. Həmin obraz 60-cı, 70-ci, 80-ci, 90-cı, 2000-ci illərdə də Anar imzasıyla təqdim olunan irili-xırdalı yazıların hamısında boyaboy görünür və ciddi-cəhdlə özünü nişan verir, biziə onda tamamilə ayrı şeyləri axtarıq, hər birimizin öz baxış yeri var axı. Biz görmək istədiyimizi yox, biziə göstəriləni görəndə əlahəzrət həqiqətə qapı açırıq. Anarın biziə göstərmək istədiyi və bizim israrla görmək istəmədiyimiz həmin obrazın adı ZAMAN-dır; heç vədə solmayan obraz.

Xeyli vaxtdı ki, sürətli bir gurultuyla hara getdiyi bilinməyən dünyanın toz-dumanı içində zaman məkanlaşmır, yəni bu və ya digər şəkildə özünüifadəyə, heç olmasa özünüizaha da macal tapmır. Sonucu haqqında heç də nikbin notlar eşitmədiyimiz yaşadığımız dönməmdə bu məhkum dünyaya son söz belə verilmir. Bəlkə elə bütün zamanlarda bu gözəlim dünya sonu bəlli olmayan bir yerə tələsib, insan oğlunun içinə doluban onu da ora-bura qovub, tələsdirib, sadəcə, onun yaxasından tutub saxlayan gərəkir həmişə. Müqəddəs kitablar da, tarixi abidələr də, ayinlər, əsərlər də bu üzdən yaranmağa ehtiyacın sonucudu, mənəcə. Yoxsa “Hanı gördüyüm bəy ərənlər, dünya mənim deyənlər” (Kitabi-Dədə Qorqud), “Kimi kim bivəfa dünyada gördüm bivəfa gördüm” (Füzuli), “Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə” (Nəsimi) deyilməzdi, “Macal”ın (Anar) yazılmasına macal da tapılmazdı: Doğrudan doğruya “Vaxtım olsaydı, özümle görüşərdim” (Macal)dan.

70

Özüm öz yadımdan çıxmışam. Güzgülə baxanda belə özümə yad gəlirəm.

Mənim ömür yaddaşında folklorlaşan, sərt bir sarkazmla mənə-məzmun qazanan, alt qatı olan, hırıltıdan uzaq “Özümü öldürsəm, nəni tutmazlar ki?” açıq qalan sualı ancaq ədəbi içtimaiyyətin tanıdığı Vidadi Məmmədovda “Bir əməlli-başlı səbəb də yoxdu ki, intihar eləyəsən” şəklində cavablanacaq, 15 il bundan öncənin bu gənç şairi də yazacaqdı:

**Yaşamağa həvəs yox,
Ölməyə də bəhanə.**

Zamanı Məkana, torpağı Vətənə çevirən tarixi şəxsiyyətlər vazkeçilməz simalardı, burası müzakirə mövzusu deyil, ələbət belədir. Elə bu səbəbdən də zaman məkanlaşmayanda zamanı məkanlaşdıranların ətayindən tuturuq həmişə. Gözlə görülməyən, ələ gəlməyən Zaman da hər ötüb keçən başlıyılı illərlə, hər kişinin əliylə məkanlaşmır ki...

Anar öz əsərlərində Vaxtın şəklini çəkib, onun əsas cizgləri üzərində bədi gəzişmələr aparıb, onu tutub saxlayıb, onu məkanlaşdırıb. Biz bu əsərlərin qapısını açınca zamanın müəyyənlaşan coğrafi ərazisinə daxil oluruq, hərfi mənada bir korun barmaqları İçərişəhərin divarlarına toxunmuş kimi ona toxunuruq (“Gürcü familiası” hekayəsinin “Gün keçdi” filminə transferində Vaxta, Tarixə əlinlə toxunursan), vaxtın nəfəsi üzümüzə dəyir, onunla üz-üzə, göz-gözə, diz-dizə oturub hal-əhval tuta, dərdləşə bilirik. Bu dünyada özümüüzə yer tapmayanda şələ-küləimizi yığıb həmin bədi-coğrafi irreal olduğu qədər gerçək məkana köçə bilirik. “Mühacir” poemasında yazmışdım: “Kor olub korların barmaqları, Oxuya bilmir daş kitabələri, Ən qədim hərləri-insan üzünü”.

Anar Azərbaycanın mənəvi ərazi bütövlüyünün mücahididir. Bütün titulları Anar imzasının yanında solğun görünür, yəqin ki, razılaşırsınız. Onun daxilində gedən təbəddülatlardan kimin xəbəri var ki?! Hər kəs öz ömrünü yaşayır.

Yazılan əsərlərdən başqa heç nə, heç kəs yazıçı ömrünə şəhadət verə bilməz. Bu yanışmamı hər bir yaradıcı kəs üçün keçərlil sayıram.

Bir ölkənin işğalı onun fikir sahiblərinin, aydınlarının, öndə gedənlərinin əqlinin, ruhunun işğalından başlayır. Öncə sərhəddilər döyüşə girirlər. Belə fikir sahibləri hər məmləkətdə, hər zaman çox azdı, çox az. Düşünməyə dəyər... Ona görə də coğrafi ərazinin işğalı şərt deyil, ona görə müasir işğalçılıqda tarixin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, bir sözlə, mənəvi dəyərlərin işğalı “aktuallıq” qazanıb və ...Anara (bütün dünyadakı dəyər daşıyıcılarına) bəslənən posmodern “məhəbbəti” də elə bu kontekstdə masaya oturtmaq biziə məsələnin kökünü göstərer. Adına qloballaşma deyilən gedişatda tarixi şəxsiyyətlərə, abidələrə, dini, milli-mədəni dəyərlərə qarşı, elə bil ki, bir səlib yürüşü var. Alınıb-satılmayan nə varsa “bombardman” edilir.

71

Əlbəttə, Anarın "əsir aldığı" zamanın qapısını ustufca örtüb onu tərkdəndə belə həmin zaman-məkan əmanətini özümüzlə aparırıq. Özümüzlə aparırıq ki, məkanlaşmayan zamanlarda O-lara istinad zərurəti ortaya çıxanda mübarək üzlərinə salavat çevirək. Bütün zaman-məkan coğrafiyaları məsafəsində, dünyanın harasında, tarixin hansı dönəmində OL-masına baxmayaraq O-ların arasında sıcaq bir "Əlaqə" var. Ancaq Əbədi Yolu intixab edənlər, Tanrının seçdikləri bu keçid burulğanına düşə və özlərinə dayanacaq yarada bilərlər. Əslində, vaxtın əqrəbləri insanlardı, vaxtın dilimləri, zolaqları da onda ehtiva olunur. Anarın obrazları yaşadığımız vaxtın əqrəblərini, onlara baxınca hansı zamanədə yaşadığımızın fərqi varırıq.

"Ağ qoç, Qara qoç" bir çox yönərlə bərabər bizi, həm də zonalara ayrılan vaxtla, müxtəlif düşürgələrdə yaşamağa məhkum edilən ömrümüzə üz-üzə dayanmağa məcbur edir, özümüzlə üzbaşurət gəlinə ürpənirik. "Əzan səsi zonanın hər tərəfinə yayılırdı. Zona! Məlik ürəyində nəfəskəsi bir ağrı duydu-onun doğulduğu, boya-başa çatdığı, oxuduğu, işlədiyi, sevib-sevildiyi, ailə qurduğu, oğul-uşaq sahibi olduğu şəhər indi Zona idi. Daha doğrusu, Zonalar. Ən dəqiqi Üç Zona. Üç Zonaya bölünmüşdü onun Bakısı. Dünya bu üç siyasi quruluşa malik olan hissələri məhz elə-belə, Zona adlandırsa da, xarici kütləvi informasiya vasitələri imkan tapanda və xəsis məlumatlar alanda Birinci Zona, İkinci Zona, Üçüncü Zona istilahlarını işlətsələr də bu bölgələrin rəsmi adları da vardı—Birinci Zona—Behişt Badi-Kubə, İkinci Zona Bakı Kommunası, Üçüncü Zona BAKU SİTİ adlanırdı."

Elə bilirəm ki, bu məqamda vaxtın əlində çırpınıram və nöqtələr qoyub bir azca ara verirəm.. Əli Kərim demişkən: "Daha heç nə demirəm, Nöqtə, nöqtə və nöqtə...".

Anarı nağıla aparan və qaytaran səbəblər üzərində fikrən gəzişirəm və bic-bic gülümsəyirəm, saata baxıram gecə saat 01:30-u göstərir (heç saata baxmağın yeridi?).

"Yaxşı padşahın nağılı"nı xatırlayıram. "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi"nin kodu "Ağ liman"dadı, "Ağ qoç, Qara qoç"un kodu isə "Yaxşı padşahın nağılı"ndadı... Əlbəttə, "Mənim fikrimcə" (Rəsul Rza).

Bütün olub-keçənləri görməzdən gəlmək də olmur axı, hə, hörmətli Mirzə, (Mirzə Ələkbər Sabiri deyirəm) düz deyirsen: "Qanmaz olub da dayana bilmirəm".

Anarın bədi təfəkkürü seyrçi, müşahidəçi deyil, araşdırıcı və müzakirəçidir. Ona görə nəsrimizin, az qala, bütün növlərinə müraciəti, belə demək mümkünsə, dünyanın aparıcı ədəbi texnologiyalarından barınaraq ortaya qoyduğu nümunələrdə bir təşnəlik duyulur. Diqqətlə nəzər yetirilsə, bu əsərlər janrından və nə zaman yazılmasından asılı olmayaraq biri-birinin davamıdır, biri-birindən doğulur. Mən bütün böyük yazıçıları belə görmüşəm, belə dərk etmişəm; yazıçıların bütün əsərlərini BİR ƏSƏR-nin parçaları kimi görürəm.

72

Anar haqqındakı tənqidi-təhlili kitablarda, yazılarda yuxarıda göstərdiyimiz nüans diqqətdən yayınıb, əlbəttə, öyrəşmədiyimiz akademik bir təhlilə ehtiyac var (dəyərlərə zaman-zaman qayıdış duyğusu). Görəsən müşahidələrimdə yanılmıram ki?

Bütün İstedad sahibləri umacaqsızdı, dünyagir deyil, mənəcə, mədəniyyətə siyasətdən ayıran əsas amil də elə budur. Ancaq onun haqqında yazılarda, əsasən, sözün birbaşa mənasında, tənqid-tərif dolu yazılarda umacaq, bir tendensiya sezilir, bu yazılar bir medalın iki üzündü, elə bu səbəbdən müəlliflərin mövqe yerdəyişməsi elə də çətin deyil. Son 10-15 ildə "ədəbiyyata gələnlərin" mütləq çoxluğunun yolu Anarı tərif-tənqiddən keçir, yeni yaranan ədəbi təşkilatlar da "Anarşünas"lıqla gündəmdə qalmağa çalışır və bu yerdə Anarın "günahının" böyüklüyü üzə çıxır.

Mədəniyyətin siyasətə yox, siyasətin mədəniyyətə ehtiyacı önəm daşıyır, mədəniyyətə siyasət mükəmməlləşir, siyasiləşən mədəniyyət isə özünü itirir.

"Macal" tapıb bütün bunları da "Anlamaq dərdi"min üstünə qoydum. Bir az dərdim yüngülləşdi.

"Qobustan" jurnalından "Molla Nəsrəddin 66"-ya kecid var, əksini söyləmək də eyni dərəcədə mümkündür, yəni özündən əvvəlkilərə və sonrakılara vaxt-məkan keçidi... Bütün İstedadlar arasında gözlə görünəcək, əllə toxunulacaq bir "Əlaqə" var. Bütün zaman-məkan coğrafiyaları, sərhədləri maddi görüşün ifadəsidir, mənəvi və üst baxışda bir-birindən uzaq gördüyümüz, ya da uzaq görmək istədiyimiz Yaradıcılar bir şüa sapına düzülür; bir-birini inkar, bir-birinə nifrət eləyəndə belə. Bir az fərqli şəkildə bu məsələyə yuxarıda işarə vurmuşdum.

Dünyanın harasında, tarixin hansı dönəmində yaşamasına baxmayaraq, O-ların, seçilənlərin arasındakı rabitə yaranışın əvvəlinin və sonrasının işidi, bizim balaca qafamızın dərk xaricindədi. Bu ulduz keçidlərindən ancaq bu yolu intixab edənlər keçə bilər, özünə vaxt-məkan dayanacağı yarada bilər.

Məsələyə bu səmtdən yanaşanda anlaşılmazlıq bir balaca aradan qalxır. Bu mənada yazıçı Anar mənim həsbə-hal etdiyim müasir, həm də tarixi şəxsiyyətdir.

Anarın lideri olduğu 60-cı illər ədəbiyyatını sovet ədəbiyyatı kimi xarakterizə etmək sənət kateqoriyası kimi metodoloji cəhətdən yanlışdır. Belə yanaşmanın özü siyasi-ideoloji yanaşmanın təzahürüdür, bədii-mədəni hadisəni müəyyən rejimin "təkcərciyə və vintciyə" kimi yozum elmi-filoloji araşdırmadan uzaq bir zehniyyətdən qidalanır. Böyük sənət biologiyası yaşam çərçivəsinə sığmaz, statistik və xronoloji yanaşma tərzini ƏSƏRİN GƏLDİYİ -GETDİYİ ünvanı bizə göstərmək qüdrətində deyil. Bunu kəskinliklə söyləyirəm.

Azadlıq verildə belə hamı özgür olmur ki...bir rejimin iş icraçılığı başqa bir rejimin iş icraçılığıyla sığortalana bilməz. Bu mənada Anar azad

73

yazıçısı. "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" cəmiyyətin yazılan və yazılmayan qanunlarının, buxovlarının Təhminə faciəsinə elegiyasıdır. Zaurun Təhminəyə yetməsi fiziki hadisədir, Təhminə insan azadlığını təmsil edir və əslində Zaur özü-özünü mübarizə aparır, bu mübarizədə məğlub olur, heç zaman ona çatmır. Məncə, əsər belə bir müstəvi üzərində təhlil olunmalıdır. Əsəri bir melodrama kimi yoxum "Leyli və Məcnun"a sevgi poeması kimi yanaşmağa bərabərdir. Müsahibələrinin birində Anar bu məsələyə işarə vurmuşdur. Romanın ekran həllində içtimai məzmun arxa plandadı, deyərdim ki, hətta görünməz şəkildədir. "Təhminə və Zaur" filminin "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" romanından zəif alınması fikrini irəli sürənlərlə razılaşmada göstərilən amil mühüm rol oynayır.

Altıncı illərdə Anarı antisovetizmdə ittiham edən gerizəkəllilər ölkəmiz müstəqillik qazanandan sonra onu sovet yazıçılığında suçlamağa başladılar, təkcə imzalar dəyişdi. Yüngülvari bir araşdırma sizlərə acı bir gülüş bəxş edər.

Anarın dili, oxucunu öz ağuşuna almır, oxucuya bələdçilik edir, dilin şirinliyi üzərində qurulan yazılar isə mahiyyət etibarilə heç nə demir, oxucunun başını qatmağa hesablanır.

Yazıçının, indiki halda isə Anarın oturduğu stundan dost məclislərinə, genetik kodundan, yaddaşından dünyadərkinə, dinamik qavrayışından leksikonuna qədər hər şey yaratmaq istədiyi və yaxud yaratdığı obraz üçün bir vasitədir, ayrı-ayrılıqda heç biri məqsəd deyil. Dil insan təfəkkürünün, bədi dil də öz növbəsində bədii təfəkkürün bir komponenti, məhsuludu, ədəbiyyatı dil hadisəsi kimi təqdim edən düşüncə yanlışıdır və bu düşüncə rəssamlığı da əl hadisəsi kimi təqdim eləyə bilər. Folklor dili folklorə-yaddaşa hesablanır. Anarın bədii dili, leksikonu nağıl dili deyil, müasir dil fakturasına söykənir. Yazıçının dili də onun nə dərəcədə aktual olmasından və müasir dünyagörüşündən xəbər verir. Ağız ədəbiyyatı Yazının yaddaşındadır. Folklor dan Yazıya yol gəlir, Yazıdan Folklorə qayıtmaq mümkündür-yaxud yazdığımız günlər kimi...

Anar haqqındakı qeydlərdə bəzən belə bir müşahidəyə qarşılaşırdıq ki, yaratdığı obrazların hər birində onun xarakterindən nəşə var. Məncə, Anar yaratdığı obrazlarla öz arasında yazıçı məsafəsi saxlamaq qüdrətindədir, obrazlarının həyatına müdaxilə etmir. Hətta təhkiyələrində də, belə demək mümkündürsə, tərəfsizdir. **Yazıçı hüququnu və ədalətini qoruyur.** Hər bir Yazıçının Böyüklüyünü şərtləndirən amillərdən ən önəmlisi də məhz onun həyat hadisəsinə tərəfsiz yanaşmasıdır.

Anarın ədəbiyyatımızda, bütövlükdə götürdükdə mədəniyyətimizdə gördüyü işin siqlətini ancaq Üzeyir Hacıbəylinin xidmətiylə müqayisə etmək mümkündür. Mədəni həyatımızdakı böyüklər (folkloret zamanı köçürmə) isə Anarın qələmiylə dəldürülüb, həmin sahə onun adıyla təmsil olunub.

Mənə belə gəlir ki, bizlər mənəvi sərvətlərimizə yiyələnə bilməyəndə ona qənim kəsilirik, qısqanlıq və paxıllıqla yanaşı, ən yaxşı halda onu görməzdən gəlməklə nadancasına öyünürük. Tarix təkcə yarıdanları, qurucuları deyil, küfr eləyənləri, yıxıcıları da yadında saxlayır, ancaq qarşısında mənfi işarəsi olmaqla...

Fərdi müstəvidə vaxtla mübahisəsi yoxdu və qıraqdan baxanda onun vaxta minnətdar olduğunu düşünənlər də yox deyil. Yəni Anarın (və ümumiyyətlə yazıçının) taleyi içtimailəşmişdir, bir az bəsit şəkildə desək, O, öz taleyini yaşamır, cəmiyyətin, insanın taleyini yaşayır. O, bu enerjiylə, bu missiyayla yüklənmişdir. Buna görə də cəmiyyətimizdə ən nüfuzlu insan yazıçısıdır, bu nüfuza qarşı mübarizə isə qabaqcadan məğlubiyətə məhkumdur. Əlbəttə, heç nə qızıl sinidə ona verilməyib, bu nüfuz vətəndaşlıq mövqeyi, klassik ziyalı əxlaqı, davranışı, əsli-köküylə qzanılib.

Şablon səslənsə də, dəyərli fikirləri səsləndirməkdə fayda var; torpaq fiziki varlığıyla, yeraltı, yerüstü maddi sərvətləriylə, bazarlıqlarıyla Vətən olmur, "imzasını imzalar içində" təsdiqləyə bilmir, torpağı Vətənləşdirən onun mənəvi sərvətləridir, qeyd-şərtsiz!

İki-üç il bungan öncənin söhbəti... Bir dəfə süfrə arxasında "Yaxşı padşahın nağılı"ndan danışdım, deyəsən, ordakilərdən kimsənin ürəyincə deyilmiş. Qayıtdı ki, bilmirəm Anar sənə neyləyib ki, onu belə müdafiə eləyirsən. Güldüm, birincisi, Anarın mənim müdafiəmə ehtiyacı yoxdur, ikincisi, mən Anardan yox, "Yaxşı padşahın nağılı"ndan danışmam və neyləmək ki, onun müəllifi bir başqası yox, Anardır, üçüncüsü, əvəzsiz əsərləriylə mənə çox böyük kömək göstərmiş, adam adama bundan artıq nə kömək eləməlidir ki? Təmənnalı təriflər, qərəzli tənqidlər haqq sözə yer qoymayıb. Yaltaqlıq və qərəz həmişə məqam gəzir, bu səbəbdən də ayağısürüşgəndi, haqq söz zamanından asılı olmayaraq həmişə vaxtında deyilir.

"Həyatım ağrılı" bu ağrılı söz birləşməsi Ənvər Məmmədخانliya məxsusdur, Anarın xatirələrindən yadımda qalıb. Niyə bu ifadəni bir də yada saldım? Bu ağırlıqda bir ifadə işlətdi Anar. On dörd mart O-nun doğum günüdür, təsadüfən bildim və bir yazı yazdım, bax, onda Anar elə-belə də dedi: "Bu gün həm də Babəkin qətlə gətirildiyi gündü, Kəramət, görəsən Babəkin qətlində məni günahkar saymırlar ki?".

Gülümsəmək istədim, güya ki, zarafat eləyirdi, amma bu boyda ağrı-acıda zarafat olar? Sözü ağrısı və ağırlığı məni gülümsəməyə qoymadı... İndicə anlayıram, sözsüz ki, bu, belədir; Anar haqqındakı bu yazının ərsəyə gəlməsində "Görəsən Babəkin qətlində məni ittiham eləmişlər ki?"nin əvəzsiz xidmətləri var. Həm də Anardan danışa-danışa bir az da özümdən yazdım, -bunu da halallıq xatirinə deyirəm.

Oqtay RZA
75 İL

Q A R A

Qara adam. Qara torpaq. Qara şum.
Qara gözün ümmətinə boğulum;
Arzuya bax: "Günahımı, səhvimi
Yumaq üçün kaş tazadan doğulum".

Qaratikan. Qaratoyuq. Qaraçay.
Aşağıüstü köç edirsən hara, qış?
Təbii qanunudur hərəkət,
Dağın düşü hən enişdir, hən yoxuş.

Qaraqolun sularında üzmüşəm,
Işıqlını heyran-heyran süzmüşəm.
Qarayazı meşəsində quş vuran
Bir ovçudan hamışalığ küssmüşəm.

Qaraçiqək. Qaraçinar. Qarabağ.
Qapıcağın zirvəsində qara bax!
Sinalara dağ çəkimsən ayrılıq,
Kaş oynansın qara tale, qara bax!

Qara dəniz. Qarabulaq. Qaraçay.
Qayaların qışnc kimi yar, a çay!
Soyuq cavab od qalayıb içində -
Mənə sarın sən gətirən, yara çay!

Qaramayəm. Qaranohur. Qaradağ.
Göyün sənə töhfəsidir qar, a dağ!
Günəşəcan ucalmağın eşqinə
Sənə görə ildırım, qara dağ!

"Qaragilə". "Qaraca qız". "Qara şal".
Qara kürü. Qara üzüm. Qara xal.
Qarayamz, qanışırın üç uşaq!
Biri noğul, biri şəkər, biri bal.

Qaraqaya. Qaraqoğlu. Qaraçöp .
Qaranlığa ürəyindən işıq səp!
Oqtay, sən də nəğməsində, adında
Yurdu, nəslə yaşadını qucub öp!

Ürəyimın parasıdır "qaraqul".
Yoxa çəxsın qara xəbər, qara gün!
Nəmiş bütün insanlara sözüml var.
Cəza: ni yazı-yaxşı düşünm!

QƏLƏM

Tanrı töhfəsidir o, insanlara –
Qələmi çaldırıb yərə maləklər.
Daş dövrü arxada qalandan sonra
Qələmin sələfi elub lələklər.

Qələm – göy, qırmızı, yaşıl... rəngbərəng,
Qanıdır, canıdır onun mürokkəb;
Bilik, mədəniyyət ehramlarıntək
Sevilir hər ortal, hər ali məktəb.

Qələm – ustaların, nəsilin də
Möhkəm qoruduğu miras, əmanət!
Çətin, müsibətli hər illərində
"Qələmim süngüdür" söyləyib Səmad.

Çoxdur ağırlan bu qədim yurdun.
Qələmdən nur içib işıqsız gözələr;
Heyif qürbətədir Dədəm Qorqudan
Dəri üzərində yazdığı sözlər.

Zərdüşt, İbn-Sina, Homer, Şekspir...
Qələm meydanının cəngavərləri!
Qələm – bir səhrəli çubuq kimidir:
Açır qapılan, açır sirləri.

Bütün haraylara gərək hay verim,
Yayın səhbatımı, çəkin adıml!
Qələm olmasaydı, ay müasirim,
Robot, sayt, kompüter yaranardımı?!

Qələmdən kağıza süzülən inci
Düzülüb sərəya-dönür əsərə.
Münəccim yaşdım yaxşı deyir ki,
Qələm yol gedəcək mininci əsərə.

Daha qüdrətlidir topdan, mərmidan,
Dərinlik, ucalıq bəxş edir qələm;
Sözüm qanadlınsın kosmik gəmidən:
Bəşərin ən böyük kəşfidir qələm!

DESƏN

Dünyanı cüt gözib qoşa dolayşsaq,
Gərəyin, çörəyin, duzun olaram;
Ülçə çevrilərəm uca dağ aşsaq,
Səhrada bulayın, buzun olaram.

Ayrılıq sındırda şüşə qəlbimi,
İnlərəm yaralı aslanlar kimi;
Dinə mizabınla könlümün simi
Ceyranın olaram, quzun olaram.

Dözmərim təklilyə, gərüb sənə sən,
Qanadı qırılmış quşa dönsən.
Çağır uzaqlardan dənə-dənə sən,
Köməyin, diləyin, arzun olaram.

Duyğusuz yaşamaq, yaşamaq deyil,
Vətən öyrədir ki, həm sev, həm sevilir,
Desən: - Həyatımın ardına çevril!
Bütün ömürlərdən uzun olaram!

MÖVLANƏ RUMI

Sözünün bəzəyi hikmət, gözəllik,
Dillər əzbədir Mövlana Rumi;
Arxada qalsa da səkkiz yüzillik,
Ölməyib, diridir Mövlana Rumi!

İdrak dəryadan dərin deyir o,
"Gəl, gəl! Göz üstədir yerim" deyir o,
"Olduğun kimi də görün" deyir o –
Nə vaxtdan bəridir Mövlana Rumi!

Doğmadır Konyaya, Təbrizə, Qarsa,
Türbə, yəhudiyyə, ərəbə, farsa...
Tanrıya çox yaxın on dahi varsa,
Onların biridir Mövlana Rumi!

"Eşq də oyadıb" şerini səsiylə,
Ruhsuza can verib pak nəfəsiylə;
Əlli min beyitlik "Məsnəvi"siylə
Ədəbi yol gedir Mövlana Rumi!

Qədim mütəsilə bütün çağların
Uca zirvəsində qoca dağların,
Haqqı, hürriyyəti sevən xalqların
Böyük şairidir Mövlana Rumi!

D İ L

Dillər – yüz-yüz, min-min,
Dillər – acı, şirin,
Dillər – qısa, uzun;
Alışsa bax:

"Dilinə qurban!"
Qarışsa bax:
"Dilin qurusun!"
Dil gözəllik öndündə
Nəğməli aşiq,
Buxovlu əsir;

Dil vəzifə başında –
Təsəlli olur,
Ümid kəsir.
Dillərin də loğmanı, qatili var.
Daşın, çiyənin,
Dağıqanın, anın,
Quşun, bəcəyin,
Cüyürün, ceyranın dili var.
Cəhələtin, səfələtin,
Alçaqlığın, rəzələtin,
Sədəqətin, ünsiyyətin,
Qardaşlığın,
Qüdsiyyətin dili var.
Enişin, yoxuşun,
Gözün, baxışın,
Oduq, şimşəyin... dili var.
Dünyə də bu... deyir... dili var.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Parisdə nəşr edilən "La lettre diplomatik" jurnalının 83-cü nömrəsində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mir Cəlal Paşayevin 100 illiyi ilə əlaqədar YUNESKO-da keçirilmiş tədbirə həsr olunmuş yazı dərc edilib. Yazıda göstərilir ki, povest və çoxsaylı romanın, 300-dən artıq esse və hekayənin müəllifi olan Mir Cəlal Paşayev Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biridir. Yazıçı, pedaqoq, ədəbiyyat tənqidçisi Mir Cəlalın 100 illiyi ilə bağlı YUNESKO-nun baş direktoru Koşiyo Matsuuranın və qurumun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə ötən il noyabrın 10-da YUNESKO-nun iqamətgahında yaddaqalan tədbir keçirilib. Koşiyo Matsuura və Mehriban Əliyeva mərasimdə M.C.Paşayevin yaradıcılığı barədə danışıblar. Jurnalda Koşiyo Matsuuranın və Mehriban xanımın şəkilləri də dərc olunub.

Cəlil Məmmədquluzadənin Bakıdakı ev muzeyində "Cəlil Məmmədquluzadə və müasirləri" adlı xatirə günü keçirilmişdir. Məclisdə Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı minnətdarlıq hissi ilə xatırlanmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda tanınmış türkoloq, filologiya elmləri doktoru, tərcüməçi Tofiq Məliklinin "Türkoloji problemlər (Üç telli sözdən...)" kitabının ədəbi-mədəni ictimaiyyətimizə və KİV nümayəndələrinə təqdimatı olmuşdur.

Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda Azərbaycanın xalq yazıçısı, görkəmli dramaturq, ssenarist, rejissor və ictimai xadim Rüstəm İbrahimbəyovun anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə yığıncaq keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda yazıçı-publisist Nahid Hacızadənin "Yada düşdü" xatirələr kitabının təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

M.Ə.Sabir adına kitabxanada görkəmli şair və kinodramaturq Ramiz Rövşənin oxucularla görüşü keçirilmişdir. Görüşdə Ramiz Rövşən ona ünvanlanan çoxsaylı sualları cavablandırmış, şeirlər söyləmiş, yaradıcılıq planlarından danışmışdır.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Kaliforniyadakı üç ibtidai məktəbin yeməxanasında uşaqları yoxlama sistemindən keçəndən sonra yedizdirirlər. Belə ki, uşaqlar məktəb yeməxanasında yerləşdirilən xüsusi skaynerə barmaqlarını qoyur və skaynerə qoşulmuş kompüterdə uşağın nəinki adı, eləcə də onun oxuduğu sinif və fərdi hesab öz əksini tapır. Uşağın yeyəcəyi qidanın pulu həmin hesabdan çıxılır.

İtalyan alimlər ürək ağrısından əziyyət çəkən xəstələr üçün idman hərəkətləri əvəzinə rəqsin daha faydalı olduğunu sübut ediblər. 110 nəfər ürək xəstəsi üzərində aparılan araşdırmalarda rəqs edənlərin daha rahat yatdıqları, digərlərilə müqayisədə daha çox ev işi gördükləri aydınlaşıb.

Araşdırma qrupunun rəhbəri doktor Romualdo Belaridneli açıqlamasında bildirib ki, velosiped ilə idman hərəkəti edən xəstələrdə oksigenalma 16 faiz, vals oynayan xəstələrdə isə 18 faiz artıb.

ABŞ tədqiqatçıları insanların utandıqları zaman üzlərinin niyə qızardığını təkamül nəzəriyyəsi ilə izah edə bilmədiklərini etiraf ediblər. Emori Universitetinin professoru Frans de Vol bildirib ki, insan bədəninə verdiyi bu reaksiyanın səbəbi araşdırılsa da əsl motiv hələ bəlli deyil. Vol ən yaxşı inkişaf etmiş onurğalı canlılar arasında insanlardan başqa buna bənzər bir reaksiya verə bilən canlı olmadığını deyib. O, insanların utananda və ya yalan danışdıqları zaman bu əlamətin özünü bürüzə vermədiyini və bu səbəbin elm dünyasında böyük marağa səbəb olduğunu söyləyib.

Amerika alimləri belə qənaətə gəliblər ki, müasir məişətdə yayılmış bəzi kimyəvi ünsürlər qadınlarda sonsuzluğa səbəb olur. Söhbət ərzaq bağlamaları, su və yağlı dəf edən qab-qacağın, döşəmə örtükləri, pal-paltar və digər məişət növlərinin istehsalında istifadə olunan və perftorkarbonatlar adlandırılan kimyəvi elementlərdən gedir. İnsana çirk və yağla mübarizə aparmağa kömək edən həmin perftorkarbonatlar uzun illər tamamilə zərərsiz sayılıb. Lakin indi Los-Ancelesdəki Kaliforniya Universitetinin alimləri ilk dəfə olaraq bu kimyəvi maddələrlə qadın sonsuzluğu arasında əlaqənin olduğunu müəyyən ediblər. Alimlər 1300-ə yaxın hamilə qadını müşahidə edəndən sonra bu qənaətə gəliblər ki, perftorkarbonatlarla hamilə qalmaq şansı arasında asılılıq

YENİ NƏŞRLƏR

"Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri" (Bakı, "Mütərcim" - 2008) adlı toplu nəşr olunmuşdur. Toplu təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir çox ölkələrində də əsərləri elm xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilən görkəmli dilçi alim, filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəllinin 65 və elmi – pedaqoji fəaliyyətinin 45 illiyinə həsr edilib. Kitabda tanınmış alimlərin F.Veysəlli barədə ürək sözləri, onun əsərlərinin elmi-praktiki əhəmiyyəti haqqında dəyərli fikirlər və s. öz əksini tapmışdır.

"Azərbaycanda xarici dillər" adlı jurnalın 2008-ci ilin 3-4-cü sayı işıq üzünə görmüşdür. Jurnal filologiya elmləri doktoru F.Zeynalovun "Filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Yedigər oğlu Veysəlli haqqında bir neçə söz" adlı məqaləsi ilə açılır. Bu sayda həmçinin yubilyarın 65 illiyinə həsr olunmuş tədbirdə ADU-nun rektoru S.Seyidovun çıxışı təqdim olunur. Oxucular jurnalda F.Veysəlli haqqında daha geniş məlumatla, M.Abbasovun "Alman dilində yazılı nitq", Q.Abdulrəhimovun "Alman dilində mürəkkəb sözlərdə vurğu", Ə.Aslanovun "Dil vahidlərinin öyrənilməsinin akustik aspektləri", S.Cəfərovanın "Azərbaycan dilində sintaktik tipli təyini budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya quruluşunun eksperimental təhlili", S.Cumayevanın "Germanistikada qrammatik məsələlərə dair" məqalələrilə tanış ola bilərlər.

Nazif Qəhrəmanlının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illiyinə həsr olunmuş "Nəsim bəy nümunəsi" adlı əsəri (Bakı, "Nurlan" – 2008) nəşr edilərək oxucuların istifadəsinə verilib. Kitabda AXC-nin yaradıcılarından biri, 1920-ci ildə Gürcüstanda daşnaklar tərəfindən şəhid edilmiş Nəsim bəy Yusifbəyovun həyatı ilə bağlı materiallar, "Tərcüman" qəzetində dərc etdirdiyi məqalələr, Parlamentdəki çıxışları, onun haqqında M.Ə.Rəsulzadənin, M.Əliyevin, M.Mustafayevin və başqalarının yazıları öz əksini tapmışdır. Vətənimizin tarixi, azadlığı uğrunda gedən mübarizələrlə maraqlanan oxucular üçün bu kitabın faydalı bir mənbə olacağı şübhəsizdir.

Vaqif Qurbanovla Arzu Əmirlinin 2009-cu ildə "Müəllim" nəşriyyatında nəşr olunmuş "Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri" adlı kitabından təkcə tədqiqatçılar deyil, həm də ibtidai və orta məktəb müəllimləri istifadə edə bilərlər. Kitabda Azərbaycan dili tədrisinin bir çox aktual problemləri ilə yanaşı, nəzəriyyə və təcrübə aspektində fəndaxili əlaqə, morfologiya təlimində ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılınması, müasir dərslər, təlimdə integrativ və interaktiv tərzlərin şərh kimi məsələlər elmi şəkildə təqdim olunur.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

**Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09**

**Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.**

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.**

**Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.**

Çapa imzalanıb: 01.03.2009.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

